Tijd-Schrift

COLOFON

Tijd-Schrift | Heemkunde en lokaal-erfgoedpraktijk in Vlaanderen
Jaargang 9, nr. 2 | 2019
www.tijd-schrift.be
info@tijd-schrift.be
T +32 15 80 06 30

HOOFDREDACTIE
Jan De Meester

REDACTIERAAD
Ellen Decraene, Matthijs Degraeve, Paul Degraeve, Jelle De Rock, Fons Dierickx, Hannelore Franck, Tine Van Osselaer, Bram Vannieuwenhuyze, Machteld Venken, Tom Verschaffel en Ans Vervaeke

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER
Sabine de Bethune,
p.a. Zoutwerf 5, 2800 Mechelen

LAY-OUT & DRUK
Chapo, Hasselt

ABONNEMENTEN
Tijd-Schrift verschijnt driemaal per jaar. Een jaarabonnement kost € 25. Voor buitenlandse abonnementen wordt dit bedrag verhoogd met de verzendingskosten. Losse nummers kosten € 10 (+ verzendingskosten). Rekeningnummer Histories: IBAN: BE95 7370 4813 2958. BIC: KRED BE BB.

© Histories vzw

Afbeelding cover: Mechanische houtbewerking in de fabriek van Louis De Waele aan de Leopold II-laan (ca. 1900) – bedrijfsarchief C.B.R.S

ISSN 2034-6263

INHOUD

Margaretha Porete en haar *Spiegel der eenvoudige zielen* 6
Achter gevangenisslot en kloostergrendel
John Arblaster

Schuld en boete 18
De stedelijke gevangenis in de middeleeuwen
Hannelore Franck

Door een bril van geluid en stilte 34
De akoestische geschiedenis van de zorg voor kinderen met een mentale beperking 1887–1920
Nele Reyniers – Pieter Verstraete

Het observatierapport als historisch object 50
Wetenschappelijke observatie in de Belgische Rijksopvoedingsinstellingen, 1912–1945
Sarah Van Ruyskensvelde en Laura Nys

Alcatraz in het spoor van Houdini 66
Hoe de massamedia van een vaudeville artiest een superheld kon maken
Kobe en Christaan Van Herwegen

De waarachtige verhalen van een Belgische avonturierster 78
Een 'semi-heilige' met een gevangenisverleden?
Tine Van Osselaer

Het volgende nummer behandelt het thema achter slot en grendel.
Wil je zelf een artikel schrijven voor de thema's kleur of nacht? Bezorg uw suggestie met korte abstract zo snel mogelijk via redactie@tijd-schrift.be.

Achter slot en grendel

Opgeborgen of opgesloten? Er zijn verschillende manieren om 'achter slot en grendel' te interpreteren. Sommige auteurs van dit themanummer focussen op een locatie zoals een waarnemingsinstelling, klooster of kinderasiel en benaderen deze als een veilige omgeving, afgezonderd van de rest van de samenleving. Anderen zien de afzondering als een straf, als een periode achter de tralies, afgesloten van de wereld en misschien zelfs de voorbode van een nakende terechtstelling. Een laatste duo auteurs vestigt ten slotte de aandacht op de sloten en grendels *an sich*: voor een ontsnappingskunstenaar vormen ketens, boeien en vergrendelde kisten een uitdaging. De bijdragen omspannen een periode van de middeleeuwen tot de late twintigste eeuw en bieden de lezer een boeiende kijk op wat er achter slot en grendel gebeurde.

In zijn artikel over Margarete Porete wil John Arblaster een nieuw licht werpen op de intenties en overtuigingen die de veertiende-eeuwse begijn uiteindelijk op de brandstapel in Parijs deden belanden. Hij gaat in tegen het eenzijdige beeld dat reduceert tot een koppige ketter. Hij geeft toe dat het opnieuw uitbrengen van haar veroordeelde boek *Spiegel der eenvoudige zielen* en haar stilzwijgen tijdens haar gevangenschap inderdaad geen al te fraaie indruk maken, maar – zo pleit hij – veel interessanter is het om te kijken naar de periode voor haar opsluiting. Zijn aandachtige lezing van de procesdocumenten laat een vrouw zien die niet de intentie had een ketters werk te schrijven en alles in het werk stelde om de kerkelijke goedkeuring te krijgen.

In haar pleidooi voor meer onderzoek naar (laat-)middeleeuwse gevangenissen in de Lage Landen daagt Hannelore Franck onze stereotiepe opvattingen over het gevangeniswezen uit. In de middeleeuwen dienden deze voor de voorhechtenis van verdachten (om te vermijden dat ze het op een lopen zouden zetten), of voor het opsluiten van schuldenaars (om hen te dwingen hun schulden af te betalen), maar hadden niet of slechts in geringe mate de strafrechtelijke functie zoals we die nu kennen. Meer nog, ze lagen in de hart van de stad en waren ook helemaal geïntegreerd in het stedelijke weefsel. Gevangenen konden verder zaken blijven doen en hadden nog in grote mate bewegingsvrijheid.

Wel duidelijk afgesloten van de rest van de maatschappij waren de kinderasielen van de late negentiende tot vroege twintigste eeuw. Nele Reyniers en Pieter Verstraete tonen in hun artikel over de zorg voor kinderen met een mentale handicap aan hoe volgens de toen heersende opvattingen mensen met een beperking het best in een gesloten instelling opgevangen werden. In hun onderzoek naar de instellingen die door de Broeders en Zusters van Liefde werden gerund, breken ze een lans voor een akoestisch perspectief. Stilte en geluiden, zo betogen ze, speelde een belangrijke rol in het definiëren en problematiseren van verschillen.

De evaluatie van jongeren staat ook centraal in de bijdrage van Laura Nys en Sarah Van Ruyskensvelde. Zij bestuderen psycho-pedagogische waarnemingsverslagen, rapporten die werden opgesteld in het Centraal Waarnemingsgesticht in Mol. Hier werden kinderen ondergebracht die door de kinderrechter waren doorverwezen omwille van hun problematisch gedrag of omdat ze zich in een lastige opvoedingssituatie bevonden. De auteurs pleiten ervoor de rapporten niet louter als bron voor informatie over de sociale achtergrond van de betrokkene te zien, maar ook aandacht te besteden aan de creatie van de tekst. Voor hen is het productieproces van het dossier – het observeren, het filteren en het rapporteren – net zo belangrijk als de informatie die erin vervat wordt. Het archief is niet zozeer een mijn waaruit we feiten kunnen ontginnen, maar een *producent* van feiten.

Een heel andere vorm van waarnemen vinden we in het artikel van Kobe en Christaan Van Herwegen. Zij geven de lezers een blik achter de schermen van de illusies die gecreëerd werden door twee ontsnappingskunstenaars. De auteurs tonen aan hoe de artikels in de pers niet louter als verslaggeving maar ook als onderdeel van een stunt gelezen kunnen worden. Aan hand van de biografieën van de Harry Houdini en Joe Alcatraz laten ze zien hoe beide artiesten de massamedia bespeelden en hoe de pers een belangrijke bijdrage leverde aan de creatie van hun publieke imago.

De spanning tussen realiteit en illusie loopt ook als een rode draad doorheen mijn artikel over Bertha Mrazek, alias Georges Marasco, alias Père Jean. Deze 'avonturierster' bezat het talent om zichzelf steeds opnieuw uit te vinden en sprong op creatieve wijze om met de tijd die ze tijdens de Eerste Wereldoorlog in de gevangenis van Sint-Gillis doorbracht. Haar varianten op het thema en imagowissels vertellen ons iets over de historische context waarin ze werden geproduceerd. Om geloofwaardig over te komen, moesten leugens immers inspelen op verwachtingen, beelden en narratieve lijnen die de tijdgenoten herkenden.

Zoals de bovenstaande samenvattingen al suggereren is het een mooie verzameling artikelen geworden. Hopelijk heeft dit overzicht de lezers zin gegeven om zich ook even af te sluiten van de rest van de wereld en in de teksten te duiken.

Namens de redactie,

Tine Van Osselaer

Margaretha Porete en haar *Spiegel der eenvoudige zielen*

Achter gevangenisslot en kloostergrendel

John Arblaster

In 1946 kondigde de Italiaanse historica Romana Guarnieri in de *Osservatore Romano* – de krant van het Vaticaan – aan dat ze de auteur van een mystiek traktaat getiteld *De spiegel der eenvoudige zielen* geïdentificeerd had.[1] De ware schrijfster van dit boek was Margaretha Porete, een begijn[2] uit het graafschap Henegouwen die na meer dan een jaar gevangenschap op 1 juni 1310 als hervallen ketter levend verbrand werd op de Place de Grève (thans de Place de l'Hôtel-de-Ville) in Parijs.[3] Ze werd veroordeeld door de inquisiteur Willem van Parijs OP, die ook het bevel uitvaardigde dat alle exemplaren van het boek ingeleverd moesten worden in het Dominicanenklooster te Parijs om vernietigd te worden. De tekst overleefde dit bevel echter, en baande zich een weg over heel Europa, van Frankrijk naar Engeland, Duitsland, Italië en wellicht ook de Lage Landen, in Latijnse, Middelengelse en Italiaanse vertalingen. Het boek kende een gemengde receptie. Enerzijds werd het soms afgewezen door theologen en kerkjuristen, en de bekende franciscaan Bernardino of Siena heeft er actief tegen gepredikt. In andere kringen werd de tekst echter positief onthaald, en in Engeland dan vooral in de afzondering van contemplatieve kloosters.[4]

Sinds de identificatie van Margaretha als de auteur van de *Spiegel* zijn zij en haar tekst onderwerp geweest van theologische, historische en filologische studies. Hierbij is het opmerkelijk dat de studies van Margaretha's veroordeling eerder focussen op de periode van haar gevangenschap in Parijs en het feit dat zij gedurende ruim anderhalf jaar in weerbarstige stilte de eed weigerde af te leggen en te getuigen. De veroordelingsteksten zijn de enige bronnen die we bezitten over de historische Margaretha, en de interpretatie van deze documenten is dus van wezenlijk belang om een licht – hoe klein ook – te werpen op haar persoon. Deze documenten en de daarin beschreven handelingen en gebeurtenissen zijn echter nooit eerder vanuit

1 Romana Guarnieri, 'Lo *Specchio delle anime semplici* e Margherita Poirette', *Osservatore Romano* (1946) 3.

2 In deze periode kon de term 'begijn' verwijzen naar zowel georganiseerde semi-religieuze vrouwengemeenschappen die in begijnhoven leefden als naar religieuze vrouwen die een minder georganiseerd en meer autonoom leven leidden. We weten over Margaretha niet met zekerheid of zij een begijn was, maar enkele contemporaine bronnen verwijzen naar haar als 'begijn'. Over de begijnen en de religieuze vrouwenbewegingen, zie Alcantara Mens, *Oorsprong en betekenis van de Nederlandse Begijnen- en Begardenbeweging. Vergelijkende studie: 12de–13de eeuw* (Antwerpen 1947) en recenter, Walter Simons, *Cities of Ladies: Beguine Communities in the Medieval Low Countries, 1200–1565* (Philadelphia 2001).

3 Voor een uitstekende, gedetailleerde studie over het proces van Margaretha Porete, zie Sean Field, *The Beguine, the Angel, and the Inquisitor: The Trials of Marguerite Porete and Guiard of Cressonessart* (Notre Dame 2012).

4 Over de prediking van Bernardino van Siena, zie Justine Trombley, 'The Latin Manuscripts of *The Mirror of Simple Souls*', in: Robert Stauffer en Wendy R. Terry (red.), *A Companion to Marguerite Porete and the Mirror of Simple Souls* (Leiden 2017) 186–217. Over de Engelse receptie van de *Spiegel* is een artikel in voorbereiding van de hand van de auteur van deze bijdrage.

Foto links: Ruines van de Abdij van Villers. Foto John Arblaster.

Middeleeuwse vrouw.

het perspectief van Margaretha zelf geïnterpreteerd, uiteraard omdat ze door haar aanklagers geschreven werden. Maar kunnen ze ons inzicht bieden in Margaretha's intenties, overtuigingen en beweegredenen? Deze bijdrage tracht op deze vraag in te gaan door te focussen op de periode vóór haar opsluiting. Dat is immers het moment waarop we van en over haar weinig nog vernemen. Na haar opsluiting werd ze – voor zover de bronnen ons inlichten althans – stil, en ze ging in stilte haar dood tegemoet. Van Margaretha wordt vaak een erg eenzijdig beeld opgehangen als een koppige, bewust ongehoorzame en radicaal ketterse vrouw, maar een aandachtige lezing tussen de lijnen van de procesdocumenten kan een genuanceerd tegenwicht bieden op deze interpretatie. Een epiloog schetst kort het feit dat na de veroordeling, de *Spiegel* niet alleen overleefde maar floreerde, los van alle kennis van de ongelukkige auteur. In Engeland was dat ironisch genoeg zelfs achter de 'gesloten deuren' en in de stilte van kartuizerkloosters, een strenge en contemplatieve orde waarin de *Spiegel der eenvoudige zielen* zeer op prijs werd gesteld.

Een volmaakte, geëxecuteerde begijn

Laten we ter inleiding naar een andere casus kijken om het verhaal van Margaretha Porete beter te duiden. In de *Lijst der volmaakten*, een addendum bij het *Visioenenboek* van Hadewijch, dat mogelijks door de bekende mystica zelf werd geschreven, lezen we dat een van de volmaakten een begijn was, 'die meester robbaert doedde om hare gherechte minne'.[5] Wie deze begijn was, waar ze leefde, en de precieze omstandigheden en redenen van haar dood zijn niet gekend. We weten ook niet met zekerheid wie meester Robert was, maar er wordt aangenomen dat het om de beruchte dertiende-eeuwse inquisiteur Robert le Bougre OP gaat,[6] die in de eerste helft van de dertiende eeuw actief was in verschillende regio's in Frankrijk, maar ook in het graafschap Vlaanderen.[7] Het belang van deze vermelding in de *Lijst der volmaakten* is niet alleen dat het een aanwijzing biedt om deze lijst ongeveer te dateren, maar ook omdat het aantoont dat er in – volstrekt orthodoxe – mystieke middens, er reeds in de dertiende eeuw onenigheid bestond over wie al dan niet terecht tot de dood veroordeeld werd door de inquisitie. Aangezien we over geen enkele verdere gegevens beschikken blijft deze begijn, net zoals de historische Hadewijch grotendeels zelf, echter een mysterie. We kunnen vermoeden – ook hier zijn geen harde bewijzen – dat Hadewijch deze begijn als mystica beschouwde niet alleen omdat ze haar heeft opgenomen in een lijst van volmaakte mensen maar vooral omdat ze expliciet naar haar 'gherechte minne' verwijst. We weten ook niet hoe Hadewijch als Brabantse van het bestaan van deze begijn afwist. Uit welke bron heeft Hadewijch deze informatie vernomen? Had de begijn een mystiek werk geschreven waarvoor ze terechtgesteld werd en dat Hadewijch had gelezen? Of had Hadewijch er via een andere weg over gehoord? Het is vooralsnog onmogelijk om op deze vragen een antwoord te bieden. Het belangrijke punt is dat de perceptie en receptie van bepaalde figuren sterk afhangt van de context en gemeenschap van 'lezers' in letterlijke en figuurlijke zin. Voor de inquisitie zou een begijn ketters kunnen zijn, en in strikt juridische zin als ketters bestempeld worden, maar in een andere context zou diezelfde begijn als volstrekt rechtgelovig gezien kunnen worden. Dit was niet alleen het geval voor de anonieme begijn die volgens Hadewijch volmaakt was, maar gold ook voor Margaretha Porete, een van de bekendste mysticae in de christelijke traditie, zoals uit dit artikel zal blijken.

Voor de inquisitie zou een begijn ketters kunnen zijn, en in strikt juridische zin als ketters bestempeld worden, maar in een andere context zou diezelfde begijn als volstrekt rechtgelovig gezien kunnen worden

5 Hadewijch, *Visioenen*, J. Van Mierlo (red.) (Leuven 1924) 189.

6 Zie Paul Mommaers, *Hadewijch. Schrijfster – begijn – mystica* (Leuven 2003) 8.

7 De (oude) standaardwerken over Robert le Bougre zijn Jules Frederichs, *Robert le Bougre: premier inquisiteur général en France* (Gent 1892) en Charles H. Haskins, 'Robert le Bougre and the Beginnings of the Inquisition in Northern France', *American Historical Review* 7 (1902) 437–457, 631–652.

Margaretha Porete als omstreden auteur

Margaretha Porete was de eerste vrouwelijke christelijke mystica die ter dood werd veroordeeld omwille van een boek dat ze geschreven had. In de geschiedenis van de boekverbranding geldt haar proces als de eerste gedocumenteerde inquisitoriale terechtstelling die uitmondde in zowel de verbranding van een boek als van de auteur ervan. Haar proces geldt tevens als de allereerste gedocumenteerde casus van een veroordeling omwille van mystieke ketterij. Sinds de identificatie van Margaretha als de auteur van de *Spiegel* in 1946 is de vraag of de tekst werkelijk ketterij bevat steeds weer aan de orde gesteld. Dit is deels omdat Romana Guarnieri zelf erg geïnteresseerd was in deze vraag. Recenter heeft Michael Sargent echter geklaagd dat deze vraag zo prominent en veelvuldig onderzocht is geweest dat het de studie van andere aspecten van Margaretha en haar tekst heeft gehinderd.[8] Nog recenter heeft Barbara Newman gesteld dat deze vraag überhaupt niet relevant is omdat ketterij nooit in een vacuüm bestond; het was een beoordeling van een persoon of een tekst door daartoe juridisch gerechtigde kerkelijke instanties. Voor haar kan er dus geen twijfel zijn dat Margaretha en haar tekst ketters waren omdat de clerus daar zo over heeft beslist.[9] Men zou dus, deze laatste visie indachtig, kunnen denken dat de kwestie van intentionaliteit irrelevant is. Immers, de ketterij van een persoon of een tekst hangt af van het oordeel van een daartoe gerechtigde instantie. Ook Sean Field is deze mening toegedaan. In een recent artikel stelt hij deze vraag aan de orde om het meteen weer af te sluiten.[10] Vanuit een 'top-down' autoritair standpunt klopt dit inderdaad, maar aangezien de ketterij in de middeleeuwen (en nog altijd) als een vorm van doodzonde gold, en aangezien een zonde kennis en instemming behoeft om werkelijk een zonde te zijn, speelt de intentie van de vermoedde ketter wel degelijk een rol. Zoals Meester Eckhart, de bekende Rijnlandse mysticus enkele jaren later repliceerde toen men hem van ketterij beschuldigde: 'Het is mogelijk dat ik me vergis, maar een ketter kan ik niet zijn. Het eerste is een kwestie van het intellect, maar het tweede is een kwestie van de wil.'[11] De wil om ketters te zijn en het volharden in die intentie zijn dus van wezenlijk belang. Uit wat volgt zal blijken waarom Margaretha voor de inquisitie juridisch aan de criteria van hardnekkige ketterij voldeed, maar dat de zaak vanuit haar perspectief in een ander daglicht gesteld kan worden.

In een recent artikel naar aanleiding van de vondst van twee onbekende handschriften met afschriften van de Latijnse vertaling van de *Spiegel*, stelt Justine Trombley dat 'de ketterij of orthodoxie van een tekst kon bepaald en opnieuw bepaald worden op elk moment in de receptie, binnen individuele contexten die vaak verschilden van plaats tot plaats, persoon tot persoon, en waarvoor er geen definitieve richtlijnen bestonden.'[12] Ketterij is met andere woorden een flou begrip, zoals we reeds zagen in het voorbeeld van Hadewijch's anonieme begijn, maar dit geldt evenzeer voor Margaretha Porete en haar boek. Trombleys studie betreft enkel de twee recent ontdekte Latijnse handschriften van Margaretha's *Spiegel*, en het is de bedoeling van deze bijdrage om aan te tonen dat de perceptie en de receptie van Margaretha Porete en vooral van haar *Spiegel* altijd gemengd geweest zijn, zowel tijdens haar leven als na haar dood.

We weten weinig over de achtergrond en het leven van Margaretha Porete. Met de uitzondering van enkele aanwijzingen in Margeratha's boek komt de enige informatie die we bezitten uit bronnen die Margaretha negatief percipieerden, namelijk de procesdocumenten die door haar aanklagers werden opgesteld en de contemporaine kroniekschrijvers die verslag

8 Michael Sargent, 'The Annihilation of Marguerite Porete', *Viator* 28 (1997) 253–279 (254–256). Zie bijvoorbeeld E. W. McDonnell, *Beguines and Beghards in Medieval Culture with a Special Emphasis on the Belgian Scene* (New Brunswick 1954) 492. Later waren de belangrijkste 'aanvallers' van Margaretha's theologie o.a. Romana Guarnieri, 'Il movimento del Libero Spirito', *Archivio Italiano per la storia della pieta* IV (1965) 353–499. Dit is ook de bijdrage waarnaar Sargent verwijst. Colledge was het eens met Guarnieri en al zijn publicaties over de *Spiegel* waren kritisch. Zie bijvoorbeeld Colledge, 'Liberty of Spirit: *The Mirror of Simple Souls*', in L. Shook (red.), *Theology of Renewal 2: Renewal of Religious Structures* (New York 1968) 100–117. Hij beweerde zelfs dat Margaretha een aanhanger was van het Valentiniaans gnosticisme, maar later gaf hij toe dat dit onmogelijk was. Zie hierover Margaret Porette, *The Mirror of Simple Souls*, vert. Edmund Colledge, Jack C. Marler en Judith Grant. Notre Dame Texts in Medieval Culture 6 (Notre Dame 1999) 62, n. 2. Robert Lerner noemde haar 'een van de belangrijkste figuren in de geschiedenis van de ketterij van de Vrije Geest': Lerner, *The Heresy of the Free Spirit in the Later Middle Ages* (Notre Dame 1972) 71. Anderzijds hebben meerdere onderzoekers de theologie van de *Spiegel* ook verdedigd. Jean Orcibal, Paul Verdeyen, Max Huot de Longchamp en Emilie Zum Brunn behoren tot de belangrijkste voorvechters van de orthodoxie van de tekst. Zie bijvoorbeeld Jean Orcibal, 'Le « Miroir des simples âmes » et la « secte » du Libre Esprit', *Revue de l'histoire des religions* 176 (1969) 35–60, Paul Verdeyen, 'Porete (Porette, Porrette, Poirette, Poireite, Porte), Margareta', *Nationaal biografisch woordenboek*, vol. 13 (Brussel) 655–663, Marguerite Porete, *Le miroir des* âmes *simples et anéanties*, introduction, traduction et notes par Max Huot de Longchamp (Paris 1984) en Emilie Zum Brunn, 'Non-Willing in Marguerite Porete's 'Mirror of Annihilated Souls'', *Bulletin van het Belgisch Historisch Instituut te Rome – Bulletin de l'institut historique Belge de Rome* 58 (1988) 11–22.

9 Barbara Newman, *God and the Goddesses: Vision, Poetry, and Belief in the Middle Ages* (Philadelphia 2003) 305–306.

10 Sean Field, 'Debating the Historical Marguerite Porete', in: Robert Stauffer en Wendy R. Terry (red.), *A Companion to Marguerite Porete and the Mirror of Simple Souls* (Leiden 2017) 36–37.

11 Meester Eckhart, *Die Lateinischen Werke* 5, red. Loris Sturlese (Stuttgart 2000) 277.

12 Justine L. Trombley, 'New Frontiers in the Late Medieval Reception of a Heretical Text: The Implications of Two New Latin Copies of Marguerite Porete's *Mirror of Simple Souls*', in: Michael D. Bailey en Sean L. Field, *Late Medieval Heresy: New Perspectives. Studies in Honor of Robert E. Lerner* (York 2018) 157–177 (zie 175).

uitbrachten over haar terechtstelling.[13] Bij gebrek aan andere bronnen is men er tot nu toe vaak van uit gegaan dat Margaretha ontegensprekelijk en bewust een ketter was omdat zij zo beschreven wordt in de procesdocumenten. Als men deze bronnen en de daarin beschreven acties tracht te interpreteren vanuit het perspectief van Margaretha zelf, dan kan men een heel ander verhaal met heel andere beweegredenen schetsen.

Margaretha's eerste veroordeling

Margaretha is voor de eerste keer veroordeeld door Guido van Collemezzo, de bisschop van Kamerijk, tussen 1297 en 1305. Er zijn over deze gebeurtenis geen teksten overgeleverd van de hand van Guido zelf, maar de latere veroordelingstekst van 31 mei 1310 bericht er op deze manier over:

> 'Uit ons onderzoek en proces is evident gebleken dat u een zeker verderfelijk boek heeft geschreven dat ketterij en afwijkingen bevatte. Omwille hiervan is dit boek veroordeeld geweest door Guido, zaliger gedachtenis, die toen bisschop van Kamerijk was, en op zijn bevel verbrand te Valenciennes, in uw aanwezigheid, publiekelijk en open. U werd uitdrukkelijk verboden door deze bisschop, op straffe van excommunicatie, om dit of soortgelijke boeken te schrijven of te bezitten, of om deze ooit nog te gebruiken. Diezelfde bisschop voegde hieraan toe en stelde uitdrukkelijk in een brief bezegeld met zijn zegel, dat als u ooit nog gebruik maakte van dit boek of als u in woord of geschrift de dingen die daarin stonden nog herhaalde, dat hij u veroordeelde als ketters en u overleverde aan het oordeel van de wereldlijke macht.'[14]

Wat blijkt uit dit rapport van de eerste veroordeling van Margaretha, waarover we verder geen andere bronnen beschikken, is dat zij zich berouwvol moet getoond hebben tijdens de eerste publieke verbranding van haar boek in Valenciennes, anders had de bisschop haar wellicht niet laten gaan met alleen de waarschuwing dat ze het boek voortaan niet meer mocht kopiëren of verspreiden. Het staat buiten kijf dat Margaretha dit verbod verbroken heeft, en wellicht kort nadat het werd uitgevaardigd. Hierin heeft men vaak een koppige weerbarstigheid gezien en een minachting voor de klerikale hiërarchie en de institutionele kerk. Maar dit is niet de enige mogelijke interpretatie. Veel hangt af van de precieze chronologie van de acties die Margaretha heeft ondernomen.

Theologische approbaties voor de *Spiegel*

We weten uit de proloog van de *Spiegel* dat Margaretha de tekst had voorgelegd aan drie theologische autoriteiten, die de tekst hadden goedgekeurd. Twee van deze mannen zijn vooralsnog niet nader geïdentificeerd: de franciscaan Johannes van Querayn[15] en Dom Franco, cantor van de Cisterciënzerabdij van Villers.[16] De derde persoon was meester Godfried van Fontaines, een van de belangrijkste theologen van zijn generatie aan de universiteit van Parijs. Het probleem is evenwel dat we niet met zekerheid weten of deze drie mannen Margaretha's tekst goedkeurden vóór de eerste veroordeling door de bisschop van Kamerijk of erna. Paul Verdeyen en Robert Lerner gaan ervan uit dat deze drie figuren een veroordeelde tekst nooit zouden hebben goedgekeurd,[17] maar anderzijds lijkt het weinig waarschijnlijk dat de bisschop van Kamerijk de tekst zondermeer zou hebben laten verbranden als het reeds voordien was goedgekeurd door drie bekende, vooraanstaande theologen. We weten niet met zekerheid

13 De kritische editie van al de documenten met betrekking tot de veroordeling van Margaretha Porete en een zekere Guiard de Cressonessart die haar verdedigde tijdens haar opsluiting in Parijs zijn uitgegeven door Paul Verdeyen, 'Le procès d'inquisition contre Marguerite Porete et Guiard de Cressonessart (1309–1310)', *Revue d'histoire ecclésiastique* 81 (1986) 47–94. Een recente Engelse vertaling van al de procesdocumenten (met de correctie van een aantal fouten in Verdeyens editie) en andere contemporaine bronnen is uitgeven in Sean L. Field, *The Beguine, the Angel, and the Inquisitor*, 209–238).

14 Verdeyen, 'Le procès d'inquisition', 81–82.

15 Volgens Field, *The Beguine, the Angel, and the Inquisitor*, 50 gaat het hier over Quérenaing, een dorp acht kilometer ten zuiden van Valenciennes.

16 Deze approbatie verschijnt niet in de overgeleverde Franse tekst maar wel in de Middelengelse vertaling, waar we het in de proloog vinden, en in de Latijnse vertaling, waar het achteraan het boek als epiloog verschijnt.

17 Verdeyen, 'Le procès d'inquisition', 52; Robert Lerner, 'New Light on the *Mirror of Simple Souls*', *Speculum* 85 (2010) 91–116.

of de drie theologen op de hoogte waren van die eerste veroordeling en verbranding van de tekst. Het lijkt echter wel waarschijnlijk dat Margaretha (delen van) haar tekst zou herschreven hebben na de eerste veroordeling, en het is dus niet onmogelijk dat zowel zijzelf als de drie theologen de herwerkte versie als een substantieel nieuwe tekst beschouwden dat op zijn eigen merites beoordeeld kon worden. Alles wijst erop dat Margaretha deze assessors ook doordacht gekozen heeft. We weten niets over Dom Franco, maar de abdij van Villers onderhield in de loop van de twaalfde en dertiende eeuw nauwe contacten met mystieke vrouwen en het was dus een plaats waarvan men zou kunnen vermoeden dat een mystieke tekst geschreven door een vrouw welgezind onthaald zou worden. Recent is aangetoond dat er ook belangrijke overeenkomsten zijn in het filosofische gedachtegoed van Margaretha en Godfried van Fontaines, dus de keuze voor deze theoloog/filosoof zal vermoedelijk niet toevallig geweest zijn.[18] De tekst van de approbatie bevat enkele zeer interessante details over de perceptie van de *Spiegel*. Johannes van Querayn zei dat het boek het werk was van de Heilige Geest en dat zelfs als al de geleerden van de wereld het zouden lezen, ze het niet zouden begrijpen als ze geen verheven geestelijke ervaring hadden. Dom Franco bevestigde dat het boek enkel waarheid bevatte. Meester Godfried tenslotte reageerde dat het boek niet afgewezen moest worden maar hij raadde ook aan dat het niet aan vele mensen zou getoond moeten worden omdat er weinige zielen zo krachtig zijn als de ziel die het geschreven had.[19]

18 Peter King, 'Marguerite Porete and Godfrey of Fontaines: Detachable Will, Discardable Virtue, Transformative Love', *Oxford Studies in Medieval Philosophy* 6 (2018) 168–188.

19 Voor de volledige tekst van de approbatie in het Latijn en het Middelengels, zie de kritische edities: Marguerite Porete, *Le Mirouer des simples ames – Speculum simplicium animarum*, red. Romana Guarnieri en Paul Verdeyen, Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis 69 (Turnhout 1986) 405/407 en Margaret Porete, 'The Mirror of Simple Souls: A Middle English Translation', red. Marilyn Doiron, *Archivio Italiano per la storia della pietà* 5 (1968) 249–250.

Men mag het belang van deze approbatie door drie gezaghebbende lezers niet onderschatten, zowel voor Margaretha's zelfperceptie als voor de geschiedenis van de perceptie van de *Spiegel* in het algemeen. Het toont aan dat reeds vanaf de ontstaansjaren van de *Spiegel*, voorname persoonlijkheden het zouden opnemen voor de rechtgelovigheid en de waarde van de tekst. Ondanks de veroordeling van Guido Collemezzo zou Margaretha na deze approbatie vermoedelijk noch zichzelf noch haar tekst als ketters beschouwd hebben, en dit biedt een goede verklaring voor Margaretha's latere demarches zoals die beschreven worden in de procesdocumenten. Die documenten vermelden de approbatie van Johannes, Franco en Godfried nergens, en gaan na de beschrijving van de eerste veroordeling onmiddellijk over tot Margaretha's verbreking van het verspreidingsverbod:

> 'Na al deze feiten, tegen het verbod in, had u dit boek meermaals in uw bezit en gebruikte u het meermaals, zoals evident blijkt uit uw eigen toegevingen die u niet alleen maakte in aanwezigheid van de inquisiteur van Lotharingen maar ook in de aanwezigheid van de eerwaarde vader en heer, heer Filip, toenmalig bisschop van Kamerijk en thans aartsbisschop van Sens. Na de bovengenoemde veroordeling en verbranding heeft u het boek, alsof het goed en wettig was, zelfs naar de eerwaarde vader heer Johannes, bisschop van Châlons-sur-Marne gestuurd, en naar bepaalde andere mensen, zoals duidelijk blijkt uit de evidente getuigenissen van meerdere geloofwaardige getuigen die gezworen hebben over deze feiten in onze aanwezigheid.'[20]

20 Verdeyen, 'Le procès d'inquisition', 82.

Uit dit citaat blijkt heel duidelijk dat Margaretha haar boek actief heeft verspreid. Vanuit het standpunt van de inquisiteur zou dit dan evident wijzen op Margaretha's koppige weigering om te gehoorzamen aan het verbod dat haar eerder opgelegd werd door de bisschop van Kamerijk. Men zou zelfs kunnen denken dat het getuigt van extreme roekeloosheid om een veroor-

deelde tekst op te sturen naar een bisschop, temeer omdat Margaretha persoonlijk aanwezig was geweest tijdens de verbranding van haar boek na de eerste veroordeling door een andere bisschop. Het is dus duidelijk dat Margaretha overtuigd was dat de bisschop van Châlons-sur-Marne een andere houding zou aannemen in het licht van de approbatie van de drie gezaghebbende theologen. Dit bleek niet het geval te zijn, maar Margaretha's actie is wel verstaanbaar en is geenszins de houding die een bewust en opzettelijk ketterse persoon zou aannemen. Het is duidelijk dat zij de intentie had om aan te tonen dat Guido van Collemezzo een fout begaan had en dat haar boek een nieuw verhoor zou moeten krijgen in het licht van de gezaghebbende approbatie. Dit zou men met het hedendaagse peer-review proces kunnen vergelijken. Als een tekst eerst wordt afgewezen is het niet meer dan normaal dat een auteur die tekst herwerkt en voorlegt aan collega's alvorens het opnieuw voor te leggen voor een 'officiële' goedkeuring, door een redactieraad bijvoorbeeld. Met de goedkeuring van prominente collega's in de hand zou men legitiem kunnen vermoeden dat de eerdere afwijzing zou wijzigen. Als de inquisiteur zegt dat Margaretha het boek verspreidde 'alsof het goed en wettig was' dan mogen we dit letterlijk nemen, omdat zij op basis van de ontvangen approbaties zal gedacht hebben dat dit effectief het geval was. Dit is mijn inziens de meest logische verklaring voor de acties die Margaretha ondernam.

Het is duidelijk dat zij de intentie had om aan te tonen dat Guido van Collemezzo een fout begaan had en dat haar boek een nieuw verhoor zou moeten krijgen in het licht van de gezaghebbende approbatie

De tweede veroordeling

Het mocht in ieder geval niet baten en na een ondervraging door de inquisiteur van Lotharingen en de nieuwe bisschop van Kamerijk werd Margaretha overhandigd aan de inquisiteur Willem van Parijs en in het najaar van 1308 gevangengenomen in de Franse hoofdstad. We weten niet waar in de stad zij in deze periode verbleef; de documenten zeggen ons alleen dat ze weigerde de eed af te leggen en te getuigen voor de inquisiteur.
Het zal geenszins geholpen hebben dat zij uit zeer onverwachte hoek verdediging kreeg, namelijk van een zekere Guiard de Cressonesart, een priester die zichzelf de 'Engel van Philadelphia' noemde. Over deze man kunnen we hier verder niet uitweiden, maar ook hij werd van ketterij beschuldigd. Er bestaan geen bewijzen dat Guiard en Margatha elkaar voordien hadden gekend en uit de latere getuigenis van Guiard blijkt dat zijn gedachtengoed weinig te maken heeft met dat van Margaretha.
De reden waarom hij tot haar verdediging kwam is nog steeds grotendeels een mysteries, maar het zal haar in de ogen van de inquisiteur in ieder geval geen goed gedaan hebben.

Na een eerste ondervraging heeft Willem van Parijs Margaretha en Guiard geëxcommuniceerd, vermoedelijk kort na hun gevangenneming in de herfst van 1308. Omdat beiden de eed weigerden af te leggen heeft Willem meer dan een jaar gewacht alvorens verdere actie te ondernemen. Het was de kerkjuridische standaardprocedure om geëxcommuniceerden twaalf maanden in de ban van de kerk te laten alvorens hen te kunnen berechten. In maart 1310 riep Willem een groep theologen en kerkjuristen bijeen om te beraden over Margaretha en Guiard. Een document gedateerd op 3 april stelt dat de kerkjuristen de beslissing namen dat beiden als hervallen ketters beschouwd konden worden en overhandigd worden aan de seculiere macht als ze geen berouw toonden. Op 11 april riep Willem een groep van maar liefst eenentwintig theologen samen, bijna de voltallige staf van de Parijse faculteit theologie, en hij legde hen een reeks van vijftien fragmenten uit de *Spiegel* voor, zonder evenwel de auteur bij naam te noemen. Het verslag van deze bijeenkomst vermeldt twee van deze fragmenten. Hierbij is het belangrijk om op te merken dat Willem vermoedelijk zeer bewust niet heel het boek heeft voorgelegd aan de theologen in kwestie omdat de uitdagende fragmenten in de context van het hele boek wellicht veel minder ketters zouden geklonken hebben. Volgens het verslag waren de theologen unaniem in hun visie dat deze stellingen wel degelijk als ketters beschouwd moesten worden. Hierbij kunnen we opmerken dat het feit dat Willem zo veel theologen heeft samengeroepen erop wijst dat hij van de eerdere gezaghebbende approbatie op de hoogte was. In ieder geval is het zo dat deze afzonderlijke bijeenkomsten bevestigden én dat Margaretha rechtsgeldig als een hervallen ketter behandeld kon worden omdat ze geen berouw vertoonde, én dat haar boek ketterse gedachten bevatte en dus ook veroordeeld kon worden. Op 31 mei 1310 werd Margaretha voorgeleid op de Place de Grève om haar vonnis te horen, en een dag later, op 1 juni, werd zij – naar alle waarschijnlijkheid aldaar – levend verbrand. Guiard had intussen toegegeven dat hij dwaalde en werd veroordeeld tot levenslange gevangenisstraf.

Place de Grève, Parijs, c. 1750.

Om terug te komen op de vragen waarmee deze bijdrage begon lijkt een analyse van de gebeurtenissen vóór de gevangenneming van Margaretha Porete in Parijs in de herfst van 1308 er sterk op te wijzen dat zij nooit de intentie had om een bewust ketters werk te schrijven. Anders zou ze haar boek nooit herschreven hebben en voorgelegd aan theologische autoriteiten voor hun approbatie, laat staan het boek naar een bisschop te sturen na deze approbatie ontvangen te hebben. Maar dit leidt ons onvermijdelijk naar de vraag waarom zij de eed weigerde af te leggen en te getuigen voor de inquisiteur. Alles in dit verband hangt af van hoe we Margaretha's 'stilte' interpreteren. De procesdocumenten vermelden dat ze weigerde om de eed af te leggen en mee te werken aan de juridische procedure, maar er zijn geen bewijzen dat zij letterlijk gezwegen heeft. Het is mogelijk dan zij gedurende haar opsluiting meerdere keren haar onschuld heeft bepleit, en gesproken heeft over de approbatie en steun de ze uit diverse hoeken had ontvangen voor haar boek. Maar ultiem zal ze wel geweten hebben dat strikt juridisch, zij ondanks deze steun als een afvallige ketter beschouwd zou worden enkel en alleen omdat ze haar boek verspreid had tegen het uitdrukkelijke bevel van Guido van Collemezzo in. Margaretha zal met andere woorden wellicht geweten hebben dat haar lot reeds bezegeld was, en dat als ze de eed zou afleggen, getuigen en berouw zou tonen, ze weliswaar aan de branddood zou ontsnappen, maar dat ook zij dan levenslang opgesloten zou worden. Een andere mogelijkheid, die in de moderne studie van Margaretha niet aan bod komt, is de mogelijkheid dat weigering om duidelijk en voluit te getuigen tijdens haar verhoor geïnspireerd was op het leven van Christus; een van de centrale leerstellingen in haar *Spiegel* heeft immers betrekking tot de totale identificatie met het voorbeeld van Christus in de goddelijke liefde.[21] Ook hij weigerde duidelijk te antwoorden tijdens zijn verhoringen.[22] De inhoud van de *Spiegel* leent zich misschien tot deze interpretatie, maar op basis van de andere beschikbare bronnen is het onmogelijk een duidelijke toelichting te geven voor de reden dat Margaretha geen officiële verklaringen wou afleggen.

Margaretha zal met andere woorden wellicht geweten hebben dat haar lot reeds bezegeld was, en dat als ze de eed zou afleggen, getuigen en berouw zou tonen, ze weliswaar aan de branddood zou ontsnappen, maar dat ook zij dan levenslang opgesloten zou worden

21 Zie bijvoorbeeld hoofdstuk 118 van de *Spiegel*: Marguerite Porete, *Le Mirouer des simples ames – Speculum simplicium animarum*, red. Guarnieri en Verdeyen, 318/320.

22 Zie Mt. 26:62 en Jn. 19:10.

Ruines van de Priorij van Mount Grace. Foto John Arblaster.

Epiloog: de receptie van Margaretha's tekst achter kloostergrendel

In deze korte epiloog stippen we aan dat hoewel Margaretha's verhaal teneinde kwam op de brandstapel op 1 juni 1310, haar boek de vernietiging overleefde. Zoals kort vermeld aan het begin van dit artikel werd de *Spiegel* in de latere overlevering soms negatief onthaald, maar de meerderheid van de overgeleverde handschriften getuigen van een positieve receptie.[23] Het feit dat er recent twee afschriften van de continentale Latijnse vertaling van de *Spiegel* ontdekt werden toont aan dat het onderzoek en de ontdekkingen in dit verband geenszins afgesloten zijn. Momenteel zijn er een achttiental exemplaren van de *Spiegel* gekend, waaronder een aantal fragmentarische. Er is maar één volledig Frans exemplaar van de tekst bewaard gebleven, van rond 1500. Daarnaast bestaan er exemplaren in het Italiaans, het Latijn en het Middelengels. Die laatste vertaling werd in de late veertiende eeuw gemaakt en de Middelengelse tekst werd voorzien van een reeks glossen die moeilijke passages in de tekst moesten toelichten. De vertaler identificeert zichzelf met zijn of haar initialen, 'M.N.', maar deze persoon is vooralsnog niet geïdentificeerd. Van deze vertaling zijn drie volledige vijftiende-eeuwse afschriften bewaard. Hoewel het niet duidelijk is of M.N. zelf een kartuizer was weten we wel dat de drie overgeleverde handschriften allen uit kartuizermiddens stammen, en dat de tekst in

23 Justine Trombley, *The Mirror Broken Anew: the Manuscript Evidence for Opposition to Marguerite Porete's Latin* Mirror of Simple Souls *in the Later Middle Ages* (doctoraatsverhandeling Universiteit van Saint Andrew) onderzocht de oppositie tegen enkele Latijnse exemplaren van de *Spiegel*.

Engeland dus gedijde achter de kloostergrendel van deze strenge contemplatieve orde. Twee van de handschriften met de Middelengelse vertaling van de *Spiegel* bevatten bovendien de enige overgeleverde Middelengelse vertalingen van werken van Jan van Ruusbroec, de bekende en bijzonder invloedrijke Brabantse mysticus. Nog interessanter is dat de Middelengelse vertaling van de *Spiegel* in 1491 naar het Latijn werd vertaald door de mystieke auteur Richard Methley, een kartuizer van de priorij van Mount Grace in Yorkshire, die de tekst van een nieuwe reeks glossen heeft voorzien. Het enige overgeleverde handschrift van deze Latijnse vertaling schrijft het werk zelfs toe aan Ruusbroec. Het mag als een weergaloze prestatie gelden dat dit boek, dat in aanvaring was gekomen met maar liefst drie bisschoppen, twee inquisiteurs, en bijna de voltallige faculteit theologie van de Sorbonne, een veilige thuishaven zou vinden bij kloosterlingen die in de tekst de hoogste vormen van contemplatie en mystieke vereniging lazen waarnaar zij op zoek waren in hun leven.[24]

Zelf aan de slag

Op zowel micro-, meso- als macroniveau zijn er in dit artikel aangesneden onderwerpen die steeds meer onderzoek behoeven. Wat Margaretha betreft heeft men de twee eerste theologen die haar boek hun approbatie verleenden nooit geïdentificeerd. Een grondige zoektocht doorheen heel het archief van de abdij van Villers in het aartsbisschoppelijk archief in Mechelen zou mogelijks iets kunnen opleveren met betrekking tot Dom Franco. Over de geschiedenis van de repressie van mystieke ideeën in de late middeleeuwen zou men aan de slag kunnen gaan met de veroordelingen van de werken van bijvoorbeeld Meester Eckhart of Jan van Ruusbroec. Wat de bredere repressie van religieuze teksten betreft moet er voor de Lage Landen nog een grondig overzicht gemaakt worden. Nog breder zou men kunnen denken aan de repressie van vrouwen in de religieuze geschiedenis, de repressie van ideeën en de daarmee samenhangende lange geschiedenis van boekverbrandingen.

24 Dit geldt niet alleen voor de kartuizers. Een van de recent ontdekte handschriften werd gekopieerd door Johannes-Hieronymus van Praag, een kloosterling in de abdij van Camaldoli. Hoewel de camaldulenzers tot de benedictijnse monastieke familie behoren leven zij meer als kluizenaars dan de meeste andere benedictijnen, en hun levensvorm lijkt in dat opzicht meer op die van de kartuizers.

Biografie

John Arblaster is docent aan het Ruusbroecgenootschap, Universiteit Antwerpen en wetenschappelijk medewerker aan de Faculteit theologie en religiewetenschappen, KU Leuven. Zijn onderzoek spitst zich toe op de middeleeuwse mystieke literatuur in het algemeen, en in het bijzonder op de geschiedenis van de spiritualiteit en mystiek in de Lage Landen. Hij publiceerde verscheidene bijdragen over o.a. Beatrijs van Nazareth (1200–1268), Margaretha Porete (+1310) en Jan van Ruusbroec (1293–1381).

Schuld en boete

De stedelijke gevangenis in de middeleeuwen

Hannelore Franck

Inleiding

In 1975 publiceerde Michel Foucault een van zijn bekendste werken: *Surveiller et punir: Naissance de la prison*. In dit boek schetste Foucault hoe het strafrechtelijk systeem evolueerde van lichamelijke straffen in de middeleeuwen naar straffen gericht op morele verbetering.[1] Hij plaatst de geboorte van de gevangenis in de achttiende en negentiende eeuw. Volgens hem is het pas rond 1800 dat de gevangenis de basis zou gaan vormen van het strafrechtelijk systeem. Nochtans bestonden er wel degelijk gevangenissen in middeleeuws Europa. Deze functioneerden, aldus Foucault, niet als een strafinstelling, maar waren louter bedoeld voor voorhechtenis en het opsluiten van schuldenaars.

Door het gebrek aan straffende functie voor deze instellingen, valt de middeleeuwse gevangenis – en bij uitbreiding deze in de vroegmoderne tijd – grotendeels buiten de goed gevestigde onderzoekstraditie naar misdaad en straf. Hierdoor is een opvallende lacune ontstaan in onze kennis over middeleeuwse gevangenissen. Er bestaan voorbeelden genoeg van onderzoek naar het vasthouden van (adellijke) gijzelaars en het opsluiten van belangrijke individuen, maar de gevangenissen die werden uitgebaat door de stedelijke overheid ontvingen tot nu toe slechts zijdelings aandacht. Enkele lokale detailstudies buiten beschouwing gelaten, weten we zo goed als niets over het functioneren van deze instellingen en hun plaats in de stedelijke samenleving.

Recent internationaal onderzoek toont een toenemende interesse naar de gevangenis voorafgaand aan 'de geboorte van de gevangenis'. De stedelijke gevangenis in Italië, de schuldgevangenis in Parijs en de koninklijke gevangenissen in Engeland zijn de laatste jaren allemaal onder de loep genomen.[2] De regio van de Lage Landen blijft vooralsnog afwezig in dit nieuwe onderzoeksveld. Dit is een ietwat vreemde vaststelling, aangezien dit sterk verstedelijkt gebied meerdere voorbeelden kent van stedelijke gevangenissen en stadsgeschiedenis een goed gevestigde historiografische traditie is. Dit artikel is dan ook in de eerste plaats een oproep om met een nieuwe blik naar de gevangenissen in de (laat)middeleeuwse stad te kijken.

Het ontstaan van de gevangenissen

Hoewel het werk van Foucault inmiddels al fel bekritiseerd is geweest en hijzelf zijn boute stellingen later nuanceerde, staat de basisveronderstelling nog steeds overeind. Het traditionele beeld blijft dat de gevangenis in het

1 M. Foucault, *Surveiller et punir: naissance de la prison* (Parijs 1975). Dit boek werd in 1989 vertaald naar het Nederlands met de titel *Discipline, toezicht en straf*.

2 Voor Italië: G. Geltner, *The medieval prison: a social history* (Princeton 2008). Voor Engeland: C. Winter, *Prisons and Punishments in Late Medieval London* (onuitgegeven doctoraat University of London 2012). Voor Frankrijk: J. Claustre, *Dans les geôles du roi: L'emprisonnement pour dette à Paris à la fin du moyen âge* (Parijs 2007).

Foto links: De eerste pagina van de stichtingsakte van Jan de Wec ten voordele van de arme gevangenen in de donkere kamer te Brugge. (bron: Rijksarchief Brugge)

ancien régime geen deel uitmaakte van het strafrechtelijk systeem en dat er sprake is van 'gevangenissen voorafgaand aan de gevangenis'.[3] Als we echter de strafrechtelijke blik loslaten en vanuit de gevangenissen als gebouw en instelling vertrekken, blijken de gevangenissen wel degelijk een belangrijke rol te spelen in de samenleving in de middeleeuwen.

De middeleeuwse stedelijke gevangenis kreeg zijn definitie vorm aan het begin van de veertiende eeuw. Guy Geltner – gespecialiseerd in het Italiaanse schiereiland gedurende de late middeleeuwen – beschrijft in zijn boek *The medieval prison* hoe vanaf 1250 de eerste gevangenissen stilaan opdoken in de Italiaanse stadstaten. Aan het begin van de veertiende eeuw consolideerden deze instellingen en werden ze een permanent deel van het stedelijk weefsel.[4] Het lijkt er bovendien op dat deze chronologie niet enkel voor Noord-Italië opgaat, maar min of meer gelijkloopt voor de rest van Europa.

3 Een goed voorbeeld hiervan is het eerste hoofdstuk in het overzichtswerk *The Oxford History of Prison* uit 1998 dat de titel 'Prison before Prison' draagt: E.M. Peters, 'Prison before the Prison. The Ancient and Medieval Worlds', in: N. Morris en D.J. Rothman (reds.), *The Oxford History of the Prison. The Practice of Punishment in Western Society* (Oxford 1998) 3–43.

4 Geltner, *The medieval prison*, 3.

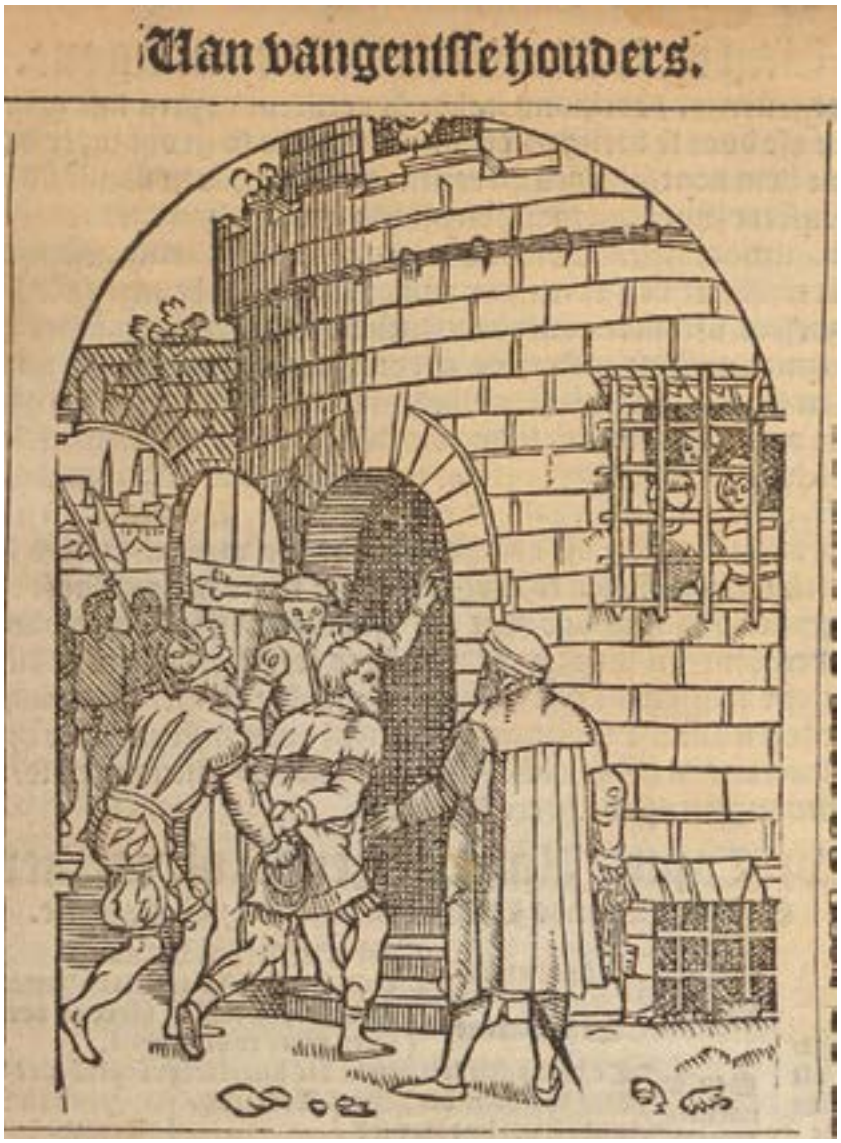

De afbeelding toont hoe iemand wordt binnengebracht in de gevangenis door de bewakers. Afbeelding uit *Practijcke ende hantboek in criminele saken door Joos de Damhoudere in 1561*. (bron: Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience)

Michel Foucault (tweede van links) zijn invloedrijke werk *Surveiller et punir* legde de basis voor het onderzoek naar de geschiedenis van gevangenissen. (bron: Wikimedia Commons)

Maar waar haalden deze middeleeuwse steden hun inspiratie vandaan? Uiteraard bestonden er reeds vroeger gevangenissen en zijn straffen die de nadruk leggen op onvrijwillige fysieke beperking van alle tijden. In het Westen gaan de oudste voorbeelden terug op het boek Genesis in de Bijbel en de Griekse mythologie.[5] Het is in dit artikel niet de bedoeling om de ganse geschiedenis van opsluiting en gevangenissen uit te klaren. Daar is niet de nodige ruimte voor aangezien het een complex verhaal is. De vereenvoudigde oorsprong van de gevangenissen in middeleeuws West-Europa, geef ik hier wel.

5 Peters, 'Prison before the Prison', 3.

Het is via de vroegmiddeleeuwse kerk dat het concept van opsluiting en gevangenis is doorgegeven vanuit de Klassieke Oudheid naar middeleeuws Europa. Al in de vroege middeleeuwen wordt de gevangenisstraf vermeld in enkele kloosterregels. Het is de orde van Cîteaux die vanaf de twaalfde eeuw (1187) in zijn regel gaat opnemen dat geestelijken die een moord begaan uiterst streng en strikt bewaakt moeten worden en de praktijk

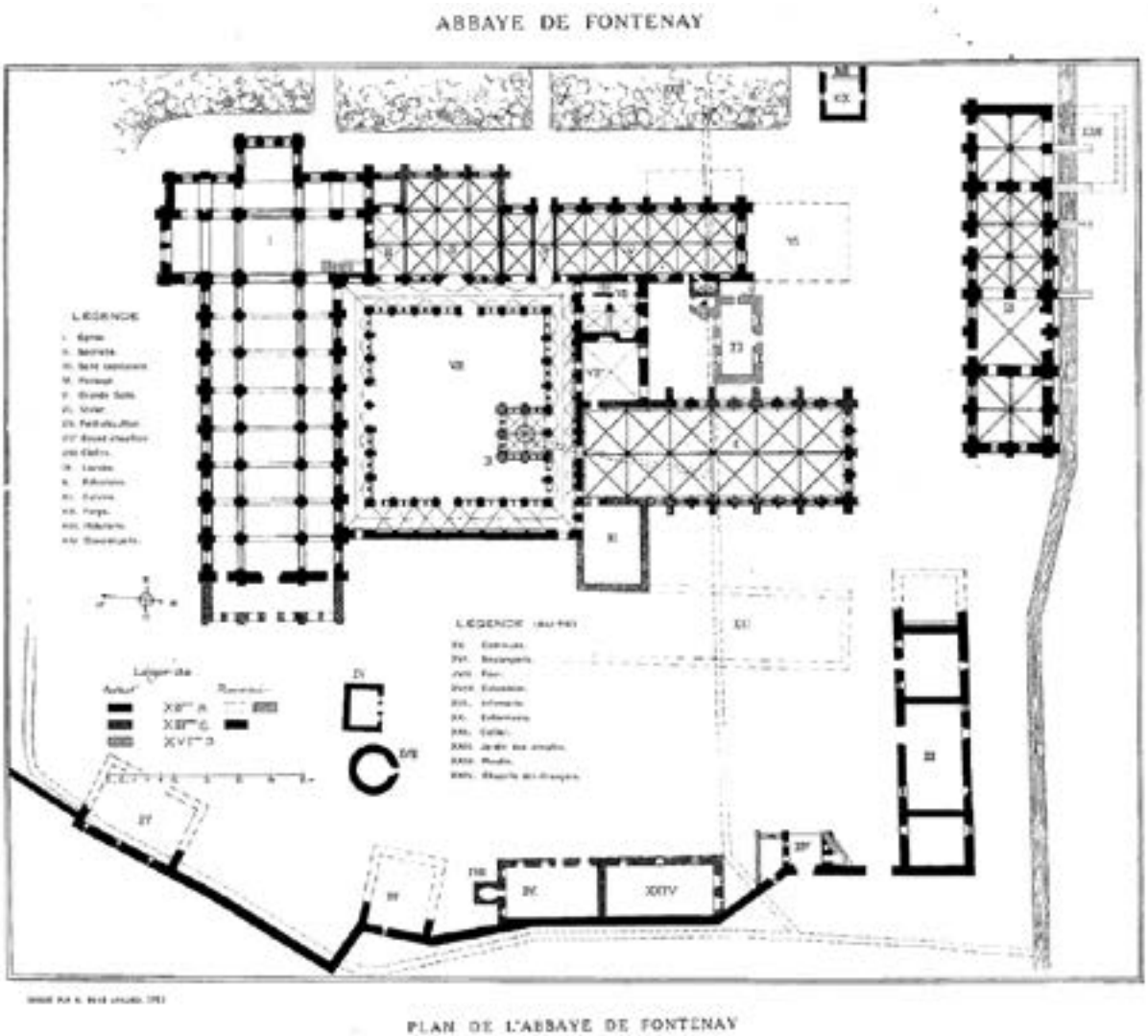

Grondplan van de abdij van Fontenay, opgesteld volgens de principes van Cîteaux. De gevangenis staat aangeduid met nummer XX onder de naam 'enfermerie'. (bron: L. Bégule, *L'abbaye de Fontenay et l'architecture cistercienne* (Lyon, 1912). Toegang via gallica.bnf.fr)

geraakte zo verder verspreid. Vanaf 1229 is het voor elk nieuw klooster van de orde verplicht om over een gevangenis te beschikken.[6] De inquisitie aan het einde van de twaalfde en in de dertiende eeuw introduceerde het concept van de gevangenis bij de lekenbevolking.[7] Hieruit ontwikkelde zich de eerste stedelijke gevangenissen aan het einde van de dertiende eeuw, zoals hierboven al werd uitgelegd.

Aan het einde van de zestiende eeuw kondigden de nieuw opgerichte werkhuizen een nieuwe fase aan in de geschiedenis van opsluiting. Het bekende Amsterdamse rasphuis – opgericht in 1596 – en soortgelijke tuchthuizen waren immers gebaseerd op het idee van heropvoeding en verbetering via dwangarbeid.[8] Deze visie was op dat moment revolutionair en ontbrak volledig in de voorgaande periode.

De functies van de gevangenissen

Een gevangenis kan voor verschillende doeleinden gebruikt worden. Doorgaans worden er drie verschillende functies van elkaar onderscheiden: de bewaar-, de dwang- en de straffunctie.[9] Hoewel het om drie van elkaar te scheiden functies gaat, waren de grenzen niet altijd even duidelijk. Als eerste is er de 'bewaarfunctie' waarbij verdachten in afwachting van hun proces worden opgesloten om te vermijden dat ze vluchten voor hun veroordeling. Deze praktijk – ook wel voorhechtenis genoemd – was in de middeleeuwen veelvoorkomend. Afhankelijk van de ernst van de gepleegde misdaad en de kans op eventuele vlucht, konden verdachten opgesloten worden tot aan de dag van het proces. Dit kon volgens een gesloten of een open regime waarbij de gevangenen in meer of mindere mate bewegingsvrijheid genoten. In de zwaarste vorm werd de verdachte effectief opgesloten in de gevangenis. In de lichtste vorm, moest de verdachte enkel ter beschikking blijven van de rechtbank.[10] Het is onduidelijk hoe lang dit voorarrest kon duren. In het geval van Londen is er zelfs sprake van opsluitingen van vier of vijf jaar, maar dit waren hoogstwaarschijnlijk uitzonderingen aangezien de gevangenen deze lange periode aanklaagden.[11]

In het geval van Londen is er zelfs sprake van opsluitingen van vier of vijf jaar, maar dit waren hoogstwaarschijnlijk uitzonderingen aangezien de gevangenen deze lange periode aanklaagden

De tweede functie – de dwangfunctie – was de meest voorkomende voor een middeleeuwse gevangenis. Hierbij werden individuen die weigerden hun schulden af te betalen opgesloten om hen te dwingen tot betalen. De schuldgevangenis was wijdverspreid in Europa gedurende het ancien régime. In Frankrijk was het Filips de Schone die in 1303 het opsluiten van personen voor privéschulden mogelijk maakte. De praktijk zou pas in 1867

6 J. Claustre, I. Heullant-Donat en E. Lusset, 'Nouvelles perspectives sur les enfermements', *Crime, History & Societies,* 21 (2017) 288.

7 Peters, 'Prison before the Prison', 28–29.

8 P. Spierenburg, 'From Amsterdam to Auburn an Explanation for the Rise of the Prison in Seventeenth-Century Holland and Nineteenth-Century America', *Journal of Social History,* 20 (1987) 441.

9 A. Porteur-Bitker, 'L'emprisonnement dans le droit laïque du Moyen Âge', *Revue historique de droit français et étranger*, 46 (1968), 211.

10 Porteur-Bitker, 'L'emprisonnement', 217–224.

11 Winter, *Prisons and Punishments*, 41.

weer afgeschaft worden.[12] Voor diegene die hun schulden echt niet konden betalen, betekende een gevangenisstraf vaak enkel het groter worden van de geldput, aangezien de schuldenaar zelf moest betalen voor kost en inwoon.[13] Opsluiten werd op twee manieren verantwoord. Allereerst diende de gevangenisstraf om de schuldenaar te dwingen om de schuld af te betalen door hem het leven zo onaangenaam mogelijk te maken. Anderzijds zag men het hebben van schulden in de middeleeuwse periode als een zonde en een vorm van sociale overtreding die het verdiende om gestraft te worden.[14] Hier komen met andere woorden de dwangfunctie en straffunctie zeer dicht bij elkaar. Bovendien konden boetes omgezet worden in een korte gevangenisstraf wanneer de veroordeelde niet in staat was tot betalen.[15]

De derde en laatste functie, de straffunctie of eigenlijke gevangenisstraf, mag vandaag dan wel centraal staan in het huidige gevangeniswezen, in de middeleeuwen was dit zeker niet het geval. In navolging van Foucault, stelden historici dat deze functie volledig afwezig was. De basis van het strafsysteem in het ancien régime lag dan ook elders: lijfstraffen, boetes, verbanningen en publieke bestraffingen waren veelvoorkomend. Vooral de geleerde juristen stonden zeer weigerachtig tegenover het idee van opsluiting als straf. Maar in de praktijk werden gevangenisstraffen wel degelijk toegepast.[16] Hoewel het voorlopig onduidelijk blijft hoe uitgebreid deze straffunctie was, is het duidelijk dat deze wel degelijk – weliswaar beperkt – toegepast werd in de middeleeuwen.

Engeland, op juridisch vlak een buitenbeentje, kende bijvoorbeeld een beperkte straffunctie voor de gevangenis. Zo vertelde John Carpenter in 1419 dat misdadigers gestraft werden door hen op te sluiten of op andere manieren.[17] De meeste straffen waren beperkt tot een of twee jaar, hoewel er enkele uitzonderlijke gevallen bekend zijn van een levenslange gevangenisstraf. Alleen voor zeer zware misdaden werd er een levenslange straf uitgesproken. De kleermaker Richard de Carlisle werd in 1345 veroordeeld voor het bedreigen en verwonden van juryleden van Westminster. Als straf werd zijn rechterhand afgehakt en werd hij levenslang opgesloten in de Tower.[18]

Daarnaast werden gevangenisstraffen toegepast bij enkele specifieke misdaden en in welbepaalde gevallen. Het kerkelijke recht kende ontegensprekelijk gevangenisstraffen, zowel voor geestelijken die misstappen begingen als voor leken die religieuze misdaden beginnen, zoals heiligschennis. Dit betekende niet dat er telkens voor een gevangenisstraf werd gekozen – een andere mogelijkheid was bijvoorbeeld een geldboete – maar het was wel een optie.[19] Ook ketters kregen vaak een gevangenisstraf. Het doel van deze straffen was tweeledig: de samenleving beschermen en de zondaar tot berouw aansporen.[20] In het meer recent historische onderzoek bestaat er dan ook een nieuwe visie die benadrukt dat de (stedelijke) gevangenis een integraal deel van het juridische systeem was vanaf de vroege veertiende eeuw.

Een instelling in contact met de rest van de samenleving?

Vandaag de dag zijn gevangenissen in grote mate afgesloten van de rest van de samenleving. De gevangenen afzonderen van de samenleving is dan ook een van de kerntaken van het gevangeniswezen. Dit zorgt voor problemen bij de re-integratie in diezelfde samenleving en heeft dan ook tot veel kritiek geleid. Preliminair onderzoek naar de stedelijke gevangenis in de middeleeuwen suggereert echter dat het er in deze periode anders aan toeging.

12 J. Claustre, 'La dette, la haine et la force: les débuts de la prison pour dette à la fin du Moyen Âge', *Revue historique,* 644 (2007) 797.

13 L. Stroobant, *Notes sur le système pénal des villes flamandes du XVe au XVIIe siècle* (Mechelen 1897), 87–89.

14 R.W. Ireland, 'Theory and Practice within the Medieval English Prison', *The American Journal of Legal History,* 31 (1987) 57.

15 Geltner, *The medieval prison,* 52.

16 Geltner, *The medieval prison,* 45.

17 Winter, *Prisons and Punishments*, 18–19.

18 J. Bellamy, *Crime and public order in England in the later Middle Ages* (Londen 1973), 163.

19 A. Beaulande-Barraud, '« Au pain de douleur et à l'eau de tristesse ». Prison pénale, prison pénitentielle dans les sentences d'officialité à la fin du Moyen Âge', in J. Claustre, I. Heullant-Donat en E. Lusset (reds.), *Enfermements. Le cloître et la prison* (Parijs 2011), 294–296.

20 Beaulande-Barraud, '« Au pain de douleur »', 300–301.

Op dit detail van de plattegrond van Brugge uit 1562 zie je duidelijk hoe het Steen, grafelijke residentie en later gevangenis, centraal gelegen was op de Burg van Brugge. (bron: Rijksarchief Brugge)

De gevangenis lijkt veel meer een instelling geweest te zijn die intens verweven was met de rest van de stedelijke samenleving. De gevangenismuren waren dus niet enkel een manier om mensen af te snijden van de samenleving, maar lieten op verschillende manieren contact met de samenleving toe en waren dus doorlaatbaar.

De gevangenismuren waren dus niet enkel een manier om mensen af te snijden van de samenleving, maar lieten op verschillende manieren contact met de samenleving toe en waren dus doorlaatbaar

Het meest opvallende verschil ligt waarschijnlijk in de geografische inbedding. Waar de meeste moderne gevangenissen aanvankelijk gesitueerd waren aan de rand van de steden, lagen de middeleeuwse gevangenissen doorgaans in het hart van de stad. Élodie Lecuppre-Desjardin maakt in haar artikel het belang van ruimte in het onderzoek naar straf reeds duidelijk en ook specifiek voor de gevangenis moet de ruimtelijke component meegenomen worden in het onderzoek.[21] Door de centrale locatie van de gevangenis was zowel de fysieke als mentale afstand tussen de samenleving en de gevangenis veel minder groot dan vandaag het geval is. Het is waarschijnlijk ook geen toeval dat de stedelijke gevangenissen in Italië op hetzelfde moment gebouwd werden als de andere fysieke uitingen van de stedelijke macht en soevereiniteit, zoals het stadhuis.[22] In de Lage Landen gebruikte men aanvankelijk bestaande stenen gebouwen. Hiervoor kwamen doorgaans enkel centraal gelegen gebouwen in aanmerking, bijvoorbeeld de (vroegere) grafelijke residenties. Een goed voorbeeld is het Steen in Brugge dat aanvankelijk dienst deed als grafelijke residentie, daarna gebruikt werd als grafelijke en vanaf de dertiende eeuw als stedelijke gevangenis functioneerde.[23] Op andere plaatsen maakte men dan weer gebruik van stadspoorten. Deze lagen weliswaar aan de rand van de stad, maar waren eveneens de toegangspoorten tot de stad, wat ongetwijfeld voor een voortdurende passage langs het gevangenisgebouw zorgde.

Naast de zeer fysieke aanwezigheid van de gevangenis in het stadscentrum was het gevangenen toegelaten om vanuit de gevangenis zakelijk actief te blijven. Doordat velen in de gevangenis zaten wegens schulden, waren het vaak kooplieden en ondernemers die tijdelijk werden opgesloten. Een bekend voorbeeld hiervan is Hildebrand Veckinchusen, een Hanzeatisch koopman, die iets te veel risico had genomen en in 1422 op vraag van zijn schuldeisers in de gevangenis terechtkwam.[24] Het was echter ook voor de schuldeiser van kapitaal belang dat de zakelijke activiteiten konden blijven voortbestaan zodat de schuldenaar in staat was om de schulden effectief af te betalen. Vandaar dat er vaak intense briefwisselingen ontstonden tussen gevangenen en hun zakenpartners. Arme gevangenen kregen daarentegen

21 E. Lecuppre-Desjardin, 'The Space of Punishments: Reflections on the Expression and Perception of Judgment and Punishment in the Cities of the Low Countries in the Late Middle Ages', in M. Boone en M. Howell (reds.), *The Power of Space in late Medieval and Early Modern Europe: the Cities of Italy, Northern France and the Low Countries* (Turnhout 2013), 139–152.

22 Geltner, *The medieval prison,* 1–3.

23 B. Beernaert, 'Het Steen. Een benadering van de vroegere Brugse gevangenis', in J.L. Meulemeester e.a., *Van middeleeuwen tot heden, bladeren door Brugse kunst en geschiedenis* (Brugge 1983), 21–28.

24 J. Mertens, 'Hildebrand Veckinchusen te Brugge: de activiteit van een Hanzeatische koopman in de eerste decennia van de vijftiende eeuw', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 133 (1996) 60.

de mogelijkheid om overdag te bedelen in de stad om zo hun voedsel bij elkaar te krijgen.[25] Gevangenen bezaten dus vaak nog in grote mate bewegingsvrijheid.

Een voorbeeld is het verslag van de zestiende-eeuwse humanist Francesco De Enzinas die in de stedelijke gevangenis van Brussel terechtkwam op verdenking van ketterij. De Enzinas schreef een persoonlijk verslag van zijn ervaringen in deze gevangenis en de mate waarin hijzelf beslissingen kon nemen was indrukwekkend.[26] Hij besliste zelf dat hij liever niet in de gemeenschappelijke zaal verbleef, maar een eigen vertrek wou hebben. Daarnaast ontving hij zowel persoonlijk als zakelijk bezoek wanneer hij wou én nodigde hen uit om bij hem te lunchen. Helaas blijven er voorlopig nog veel zaken onopgelost, zoals het klassenverschil. De weinige getuigenissen die we hebben – zoals deze van De Enzinas – behoren uitsluitend de gegoede klasse toe. Het is niet ondenkbaar dat deze privileges enkel beschikbaar waren voor zij die ervoor konden betalen. De minder bemiddelde gevangene zou dan wel eens over veel minder bewegingsvrijheid beschikt kunnen hebben.

Mijn eigen doctoraatsonderzoek wees uit dat de Brugse stedelijke gevangenis voor schuldeisers – met de onheilspellende naam 'de donkere kamer' – regelmatig schenkingen van de bevolking ontving, net als andere liefdadigheidsinstellingen zoals hospitalen. Doordat gevangenen bezoeken een van de zeven werken van barmhartigheid was én doordat de gevangenen schulden hadden, werd dit gezien als armenzorg en armenzorg beoefenen was goed voor de eigen ziel.[27] De bevolking betaalde voor voedsel en drinken, schonken kaarsen, financierde kledij, en organiseerde de zielszorg voor de gevangenen. Zo betaalde Jan de Wec in 1390 een behoorlijke som geld om een altaar te laten oprichten in de stedelijke gevangenis. Hij betaalde eveneens voor een missaal, twee kelken en twee ornamenten.[28] De misdienst moest doorgaan op zondag, maandag, donderdag en zaterdag, alsook op alle heilige dagen. De verantwoordelijkheid voor het onderhoud van het altaar en het betalen van de priester legde de stichter bij de armentafels van Onze-Lieve-Vrouw en Sint-Jacob.[29]

Doordat gevangenen bezoeken een van de zeven werken van barmhartigheid was én doordat de gevangenen schulden hadden, werd dit gezien als armenzorg en armenzorg beoefenen was goed voor de eigen ziel

Ten slotte vonden er ook al wel eens ontsnappingen plaats, wat eveneens wijst op de doorlaatbaarheid van de gevangenismuren. In Italië bleken ontsnappingen eerder zeldzaam aangezien dit de gevangene veroordeelde tot een leven in de schaduw. Door de kleine schaal van de stadstaten was dit geen makkelijke opgave. Zij die een ontsnappingspoging waagden,

25 Geltner, *The medieval prison,* 76.

26 F. De Enzinas*, Bericht over de toestand in de Nederlanden en de godsdienst bij de Spanjaarden* (Hilversum 2002).

27 H. Franck, *Caritas et Memoria. Een studie naar de samenhang tussen armenzorg en memorievieringen in de kosmopolitische stad Brugge tijdens de late middeleeuwen – vroegmoderne periode aan de hand van de organisatie en werking van de parochiale dissen* (onuitgegeven doctoraat KU Leuven, 2018) 18.

28 Ornament is een algemene benaming voor kerkelijke sieraden, o.a. kazuifel en priestergewaden: 'ornament', *Geïntegreerde taalbank: Middelnederlandsch Woordenboek*, 2015. http://gtb.inl.nl/search/ (10 juni 2018).

29 Rijksarchief Brugge, Oud archief van de kerkfabriek van Sint-Jacob te Brugge, inv. nr. 900, stichtingsakte Jan de Wec, 15 april 1390.

waren dan ook doorgaans gevangenen afkomstig van een andere stad of regio. Na hun ontsnapping keerden ze gewoon terug naar hun eigen stadstaat en bijgevolg waren de gevolgen voor hen veel kleiner.[30] Ook in de Lage Landen ontsnapten er gevangenen. Dit weten we aangezien de cipier doorgaans berispt of bestraft werd indien er ontsnappingen plaatsvonden.[31]

30 Geltner, *The medieval prison,* 77.

31 D.M. Nicholas, 'Crime and Punishment in Fourtheenth-Century Ghent (first part)', *Revue belge de philologie et d'histoire,* 48 (1970), 324.

Een ontsnapping uit de gevangenis. Afbeelding uit *Practijcke ende hantboek in criminele saken door Joos de Damhoudere in 1561.* (bron: Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience)

De stedelijke gevangenissen in de Lage Landen

Beperkte bestaande studies

Het aantal studies specifiek voor de Lage Landen is helaas beperkt. Er zijn enkele – eerder gedateerde – studies die het gevangeniswezen in het algemeen behandelen en daarnaast bestaan er enkele detailstudies. Een uitgebreide bespreking hiervan is te vinden in de beredeneerde bibliografie achteraan dit artikel. Op basis van dit bestaande materiaal is het mogelijk een globaal beeld te schetsen van de gevangenissen, hoewel nog veel vragen open blijven.

De gevangenissen lijken op hetzelfde moment als deze in de Italiaanse stadstaten te ontstaan: de tweede helft van de dertiende en het begin van de veertiende eeuw. Aanvankelijk stond de gevangenis bekend onder de naam 'het Steen' aangezien het een van de weinige stenen gebouwen in de stedelijke ruimte betrof.[32] Gevangenisbewaarders werden toepasselijk 'steenwaerder' genoemd. De term 'vanghenesse' duikt pas voor de eerste keer op in 1302. Zoals eerder vermeld, waren veel van de gevangenissen niet gebouwd als gevangenis: het ging om bestaande stedelijke gebouwen waarvan een gedeelte dienst deed als gevangenis.

Zowel de heer als de stad, die via een privilege van de heer toestemming had verkregen, maakten gebruik van deze gevangenissen. Stedelijke en vorstelijke gevangenissen vielen dus doorgaans samen. Hoewel de stad dus gebruik kon maken van de gevangenis, bleef deze eigendom van de heer. Het aanstellen van cipiers, het uitvoeren van herstellingswerken en andere onkosten waren dus een vorstelijke en geen stedelijke aangelegenheid. In Kortrijk duurde het tot 22 december 1564 vooraleer de stad de gevangenis overkocht van de vorst. Dit gebeurde op vraag van het stadsbestuur zelf.[33]

Naast deze stedelijke en vorstelijke gevangenissen, bestonden er zogenaamde *vroentes* in Brabant. Meer onderzoek is hier nodig, maar het lijkt te gaan om een tijdelijke gevangenis in een woonhuis. Deze gevangenis was voornamelijk bedoeld voor poorters (in Brussel) of specifiek voor mensen met schulden (Leuven).[34] Het is onduidelijk in welke mate dit systeem verspreid was buiten de grenzen van het Brabantse hertogdom.

Mogelijk bronmateriaal

Een belangrijke reden voor het ontbreken van een onderzoekstraditie naar deze instellingen is de staat van het bronmateriaal. De gevangenissen zelf hebben amper archief nagelaten voor de middeleeuwse periode. Er bestaan geen inschrijvingslijsten van gevangenen en een uitgebreide bewaarde administratie van de gevangenisbewaarders ontbreekt. Dit is in schril contrast met Noord-Italië, waar Geltner gebruik kon maken van prachtige archieven met een schat aan informatie.

Dit betekent evenwel niet dat er niets meer zou bestaan. Het gaat echter niet over aaneengesloten reeksen, maar over unieke bronnen, sporadisch overgeleverde charters en toevallige vermeldingen van de gevangenis. Er bestaan ook andere studies, bijvoorbeeld over Londen, Anjou en Lyon, die aantonen dat ook zonder institutionele bronnen, er heel wat onderzoek kan gebeuren naar gevangenissen.[35]

Een van de eerste mogelijke bronnen, zijn de reglementen.[36] Deze normatieve bronnen zijn veelvuldig bewaard gebleven en tonen een gedetailleerd kader waarbinnen de gedetineerden en bewakers moesten opereren. De reglementen behandelen elk aspect van het leven in de gevangenis: onder meer de kosten verbonden aan het verblijf, de bezoekuren, de vrijheden en beperkingen van de gevangenen komen aan bod. Ook de ordonnanties van de lokale graaf of hertog bieden een interessante inkijk in de regelgeving. Andere normatieve bronnen zijn zestiende-eeuwse traktaten. Een goed voorbeeld hiervan is het traktaat van Joost de Damhoudere uit 1561.[37]

Daarnaast bestonden er verschillende stichtingen en goede werken ten voordele van de arme gevangenen. Het waren de gevangenisbewaarders die deze stichtingen beheerden. De rekeningen van 'het chastelet' in Gent,

32 Stroobant, *Notes sur le système pénal*, 52.

33 P. Decuypere, 'De Kortrijkse stadsgevangenis in de Leiestraat, xive- begin xix^{de} eeuw', *De Leiegouw,* 32 (1990), 5.

34 Voor Brussel: Stroobant, *Notes sur le système pénal*, 56.

35 Winter, *Prisons and Punishments;* N. Gonthier, 'Prisons et prisonniers à Lyon aux xive et xve siècles', *Mémoires de la société pour l'histoire du droit et des institutions des anciens pays bourguignons, comtois et romands*, 39 (1982), 15–30; I. Mathieu, 'Prisons et prisonniers en Anjou au bas Moyen Âge', *Annales de Bretagne et de Pays de l'Ouest*, 112 (2005), 148–169.

36 Een eerste overzicht van de reglementen en verschillende uitgegeven bronfragmenten is te vinden in Stroobant, *Notes sur le système penal.*

37 J. de Damhoudere, *Practijcke ende hantboeck in criminele saken verciert met sommighe schoone figueren ende beelden totter materien dienende* (Antwerpen 1561) (bewaard in Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, Collectie Stad Antwerpen).

tonen bijvoorbeeld aan dat de gevangenen op Mardi Gras wijn en krakelingen kregen op kosten van de schepenen.[38] Ik verwees eerder al naar mijn eigen onderzoek over Brugge waar ook verschillende stichtingen ten voordele van de armen naar voren kwamen. Deze zijn niet enkel terug te vinden in het fonds van de donkere kamer zelf, maar vooral in de archieven van de armendissen, eveneens bewaard in het stadsarchief. Zij traden vaak op als uitvoerders van de stichting en zagen toe op het correcte verloop.

Ook de schepenregisters in Leuven, deels gedigitaliseerd en online toegankelijk gemaakt via het project *Itinera Nova* bieden mogelijkheden. Vooral de *vroente* komt vaak ter sprake in deze registers van vrijwillige rechtspraak wanneer op verzoek van een privépersoon iemand wordt opgesloten voor schulden. Daarnaast zijn er nog meer verspreide archiefdocumenten die de moeite waard zijn, zoals het zestiende-eeuwse grondplan van het Steen in Antwerpen en de prijsberekening voor een uitbreiding van dezelfde gevangenis.[39]

38 Stroobant, *Notes sur le système pénal*, 54.

39 Felixarchief Antwerpen, verzameling Topografisch-historische atlas, grondplan Steen, inv. nr. 12#12178), 16de eeuw; idem, prijsberekening vergroting van het Steen, inv. nr. 12#12177 en 12#12176, 16de eeuw.

Kleurillustratie van Jozef die wordt opgesloten in de gevangenis uit de geïllustreerde bijbel van Conrardus Schlapperitzi (1445). The New York Public Library http://digital-collections.nypl.org/items/510d47da-e72f-a3d9-e040-e00a18064a99

Belangrijk in het onderzoek naar de gevangenis, is de interdisciplinaire aanpak. Naast de archiefbronnen, zijn er immers nog andere belangrijke bronnen. Allereerst is er de iconografie van de gevangenis. Doordat de gevangenen bezoeken een van de zeven werken van barmhartigheid was, bestaat er een overvloed aan afbeeldingen die de gevangenis verbeelden.

Opgravingen van het Steen in Mechelen. Bron: Stedelijke dienst Archeologie Mechelen.

Ook de eerder vermelde zestiende-eeuwse traktaten bevatten vaak afbeeldingen. De grote hoeveelheid Bijbelverhalen en apocriefe teksten waarin de gevangenis een rol heeft, zorgt eveneens voor verschillende uitbeeldingen van de gevangenis. Deze afbeeldingen geven niet zozeer een realistisch beeld, maar tonen hoe het begrip gevangenis toen werd geconcipieerd. Meer specifiek kan de gevangenis op drie verschillende manieren verbeeld worden: als plaats van opsluiting, als plaats van lijden en als plaats van liefdadigheid.[40] Bijna al deze afbeeldingen tonen een stenen gebouw, dat via een deur of ramen contact had met de wereld buiten de gevangenis.

Meer specifiek kan de gevangenis op drie verschillende manieren verbeeld worden: als plaats van opsluiting, als plaats van lijden en als plaats van liefdadigheid

40 Een goede inleiding op de iconografie van de gevangenis is te vinden in B. Morel, 'La prison et son image en France du xiiie au xve siècle' in C. Bertrand-Dagenbach e.a., *Carcer II. Prison et privation de liberté dans l'empire romain et l'occident médiéval* (Parijs 2004), 151–168.

Naast het iconografische aspect, biedt ook de archeologie mogelijkheden. Zo bestaat er een uitgebreide studie over de stadsgevangenis van Mechelen. Deze is in 2002 opgegraven tijdens werken aan de Grote Markt. De studie biedt interessant materiaal voor verder onderzoek. Niet alleen de lay-out en locatie van de gevangenis wordt zo duidelijk, via een analyse van de beerput, leren we ook veel over het leven in de gevangenis. Zo werden er enorm veel dobbelstenen teruggevonden. Dit wijst er op dat dobbelspelen een populair tijdverdrijf was binnen de muren van de gevangenis.[41]

41 F. Kinnaer e.a., *Het Steen en de burgers: onderzoek van de laatmiddeleeuwse gevangenis van Mechelen* (Mechelen 2007), 129–131.

Besluit

Doordat de gevangenis als strafinstelling in de middeleeuwen niet de basis vormde van het juridisch systeem, bleven de gevangenissen lange tijd onderbelicht in de uitgebreide historiografie over misdaad en straf. Recent internationaal onderzoek tracht deze lacune op te vullen en stilaan komen we meer te weten over het reilen en zeilen van deze middeleeuwse instellingen. Allereerst is reeds duidelijk dat de gevangenissen in de middeleeuwen ook de drie functies van een gevangenis vervulden: zowel de bewaar-, dwang- en straffunctie waren aanwezig. Daarnaast blijken de instellingen niet los te staan van de rest van de samenleving, maar was er intensief contact op verschillende manieren. Dit artikel is in de eerste plaats een oproep om ook in onze eigen regio meer intensief onderzoek te doen naar deze stedelijke instellingen. Hoewel de instellingen zelf zelden een aaneengesloten archief hebben nagelaten, bestaat er wel degelijk bronmateriaal. Vooral een combinatie van archivalisch, iconografisch en archeologisch materiaal kan ervoor zorgen dat onze kennis over de fascinerende middeleeuwse gevangenissen nog aanzienlijk uitbreidt.

Beredeneerde bibliografie

Een goede introductie op het algemene thema misdaad en straf is A. Classen en C. Scarborough, *Crime and Punishment in the Middle Ages and Early Modern Age: Mental-historical Invetigations of Basic Human Problems and Social Responses* (Berlijn 2012). Specifiek voor de Nederlanden biedt J. Monballyu, *Six centuries of criminal law: history of criminal law in the Southern Netherlands and Belgium (1400–2000)* (Leiden 2014) een mooie inleiding. Specifiek voor het gevangeniswezen biedt een themanummer van *Crime, Histoire & Sociétés* 21 (2017) het beste startpunt. Het nummer bevat onder meer een artikel waarin de meest recente onderzoektrends staan samengevat. Voor het sociale aspect van het gevangeniswezen blijft het werk van Geltner onoverkomelijk met als zijn voornaamste publicatie G. Geltner, *The medieval prison: a social history* (Princeton 2008). Het meest volledige voor de Lage Landen blijft vooralsnog L. Stroobant, *Notes sur le système pénal des villes flamandes du xve au xviie siècle* (Mechelen 1897). Dit werk geeft de algemene situatie weer, somt de belangrijkste gevangenissen op en bespreekt ook het beschikbare bronmateriaal per stad. De bijlage bevat bovendien enkele brontranscripties, zoals het reglement van Brugse gevangenis uit 1299. Wie geïnteresseerd is in lokale studies, zoekt het best in de lokale heemkundige tijdschriften. Het is onmogelijk om hierin volledig te zijn dus beperk ik mij hier tot het geven van enkele voorbeelden. P. Decuypere, 'De Kortrijkse stadsgevangenis in de Leiestraat xiv^de^ – begin xix^de^ eeuw', *De Leiegouw,* 32 (1990), 3–58 bespreekt de geschiedenis van het gevangeniswezen in Kortrijk. Hoewel de oudste gevangenis dateert van het begin van de veertiende eeuw, gaat het meeste bronmateriaal over de tweede helft van de zestiende eeuw en later. B. Beernaert, 'Het Steen. Een benadering van de vroegere Brugse gevangenis', in J.L. Meulemeester e.a., *Van middeleeuwen tot heden, bladeren door Brugse kunst en geschiedenis* (Brugge 1983), 21–28 focust op de gevangenis van de stad Brugge die eveneens gebruikt werd door het Brugse Vrije. P. Allosery, 'De oudste giften en fondatiën ten bate der arme gevangenen te Brugge (ca. 1300–1475)', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge,* 79 (1936), 67–130 bespreekt de oudste liefdadige stichtingen ten voordele van de

donkere kamer in hetzelfde Brugge. Ten slotte zijn er in de loop der jaren enkele masterscripties gemaakt over het gevangeniswezen. Eén voorbeeld daarvan is A. Kint, *Het gevangeniswezen in het Graafschap Vlaanderen tijdens de late Middeleeuwen (14e–15e eeuw)* (UGent 1989).

Biografie

Hannelore Franck studeerde Geschiedenis aan de KU Leuven en Cultuurmanagement aan de Universiteit Antwerpen. In 2018 verdedigde ze haar doctoraat in de Geschiedenis met haar studie over armen- en memoriezorg in laatmiddeleeuws Brugge. Sinds augustus 2019 werkt ze als wetenschappelijk medewerker voor het Yper Museum, het nieuwe stadsmuseum in Ieper.

...TITIE

...ESCHERMING

...raal Waarnemingsgesticht
TE

Moll

Paviljoen

WAARNEMINGSVERSLAG

Nr 5732 .

betreffende den leerling [redacted]

zoon dochter van Corneel en van [redacted] ;

wonende te Bouchout , [redacted] straat nr ;

geboren te Bouchout , den [redacted] 1918

geplaatst, toevertrouwd ; aan de groep O.I. Van den Staat

bij beslissing van K.R. Antwerpen , in datum ////// 21 Oogst '33 ;

wegens diefte

en bij uitvoering van artikel 16-17 uit de wet van 15 Mei 1912 ;

binnengekomen den 21- Oogst 1933.

Op de vragen in h t inlichtingsbulletijn van 25-10-33 gesteld te weten van welke Godsdienstige gezindheid de jongen is en of de ouders verlangen dat hijzijn godsdienst beoefene wordt er geantwoord:"Roomsch Katholiek"-"Ja"

Gesproken talen :

Vlaamsch

Maatschappelijke en huiselijke antecedenten .

In 1932 heeft hij een vermaning opgeloopen door den Heer Kinderrechter en thans wordt hij vervolgd wegens diefte eener som van 22,50 fr.ten nadeele van [redacted] Alex.

= =

De vader telt 45 jaar en werd reeds veroordeeld wegens diefte. Van zijn eerste huwelijk heeft hij een jongen van 17J.(ernstig) Het tweede huwelijk had plaats den 27-11-15. [illegible]

Uit dit huwelijk spoten ~~drie~~ kinderen ~~waarvan betrokkene de oudste is~~;na hem komen een meisje van 10 en één jongen van acht jaar.

Een sterfgeval heeft zich voorgedaan (zilt).

De somatische toestand.

De gestalte beantwoordt aan den ouderdom van 15.75J.;het gewicht aan dien van 18,de dynamométrie en de ademhalingsmeting onderscheidelijk aan dien van 16,5 en 17,5jaar.

Als lichte onregelmatigheid valt er het bestaan van phimosis aan te merken.

[redacted] verkeert in volle overgangsleeftijd;hij bezit een levendige reflexbeweging;de uiting hiervan echter wordt tegengewerkt door een uitgesproken lymphatisme en een slapheid der spieren.

Ook de gezichtsscherpte is van den rechten kant verminderd op 1/2.

\+ + +

In hoofdzaak is S. een zenuwzwakkeling.Wat nadeelig op het broos zenuwgestel kan inwerken dient vermeden en er dient naar vertrouwelijkheid gestreefd.

De kennis.

S. is niet slecht begaafd.

Op 't eerste zicht zou men hem kunnen nemen voor een suffe,verwaarlo

---

Aan den Heer Minister van Justitie

Brussel.

Moll , den 192 .

De Bestuurder,

Het observatie-rapport als historisch object

Wetenschappelijke observatie in de Belgische Rijksopvoedingsinstellingen, 1912–1945

Sarah Van Ruyskensvelde en Laura Nys

Inleiding

In 1913 opende het Centraal Waarnemingsgesticht (CWG) van Mol de deuren. De observatie-instelling oogstte bewondering in binnen- en buitenland.[1] De instelling was dan ook de parel aan de kroon van de Belgische residentiële pedagogische instellingen. In deze instellingen werden verwaarloosde of voor een misdrijf veroordeelde kinderen aan gespecialiseerde zorg onderworpen. De opening van het CWG in Mol illustreert de verwetenschappelijking van het beleid ten aanzien van de jeugddelinquentie in de vroege twintigste eeuw. Vanaf haar opening in 1913 tot 1970 werden er twintigduizend jongeren geobserveerd. Deze jongeren kwamen in het CWG terecht na een doorverwijzing van de kinderrechter met wie ze in aanraking waren gekomen door problematisch gedrag of omdat ze zich in een problematische opvoedingssituatie bevonden. Na een intensieve en langdurige observatie formuleerde het CWG Mol dan een advies aan de kinderrechter over welke maatregel het best werd getroffen voor het kind in kwestie. De observatie mondde uit in een zogeheten 'psycho-pedagogisch waarnemingsverslag' dat alle relevante informatie over de jongere bundelde, gaande van zijn familiaal verleden tot zijn gezondheid, beroepskennis en karaktertrekken, en op basis daarvan een advies formuleerde voor de kinderrechter.

Vandaag worden de observatierapporten bewaard in verschillende archiefinstellingen, precies omdat het rapport met de minderjarige doorheen het netwerk van instellingen mee reisde. Van elke minderjarige die in een bepaalde instelling verbleef, werd een persoonsdossier opgemaakt. Dat dossier bevat, naast het observatierapport, ook andere relevante documentatie over de minderjarige, zoals egodocumenten en (half-)jaarlijkse rapporten. Toegepast op deze casus, worden de persoonsdossiers die zijn opgemaakt

1 L. Bantigny, 'Sciences du psychisme et centres d'observation en France dans les années cinquante', *Revue d'histoire de l'enfance « irrégulière »*, nr. 6 (2004): 94.

Foto links: Eerste waarnemingsverslag over Henri (eerste bladzijde). Bron: Rijksarchief Antwerpen-Beveren, M65, CWG Mol, 769, dossier 5752.

in het CWG en het Rijksopvoedingsgesticht van Mol bewaard in het Rijksarchief van Antwerpen-Beveren.[2] Het archief van de Rijksopvoedingsgesticht van Ruiselede, dat ook in deze studie aan bod komt, wordt dan weer bewaard in het Rijksarchief van Brugge. Het instellingsarchief van Ruiselede omvat onder meer een zeer uitgebreide collectie van ruim 7.500 persoonsdossiers. Ze werden geordend op datum van ontslag uit de instelling. Om dit uitgebreide bestand makkelijker doorzoekbaar te maken, werd een databank geconcipieerd waarin de onderzoeker de belangrijkste informatie (zoals de naam van de minderjarige, de datum van inschrijving en ontslag, en het dossiernummer) kan terugvinden.[3] Omwille van de privacygevoeligheid van de informatie die erin vervat zit, is de zeer rijke collectie persoonsdossiers slechts raadpleegbaar na een goedkeuring van het Agentschap Jongerenwelzijn.

Deze wetenschappelijke waarnemingsverslagen zijn de gedroomde bron voor sociale historici. In het bestaande onderzoek worden deze waarnemingsrapporten, en bij uitbreiding het gehele persoonsdossier, in het bijzonder gebruikt om de sociale leefwereld van de jongeren en hun familie te reconstrueren.[4] Daaruit volgt dat het waarnemingsverslag vaak als 'sleutel' tot het verleden wordt gebruikt om aspecten van de historische realiteit te reconstrueren. Hoewel deze bijdrage het belang van het waarnemingsverslag als bron onderschrijft, benaderen we het hier als een historisch object op zichzelf. Dat doen we door de precieze totstandkoming van het rapport te onderzoeken. Hoe kreeg de brede waaier aan wetenschappelijke gegevens over het kind gestalte in het officiële waarnemingsverslag? Welke rol kreeg dit verslag toebedeeld in het heropvoedingstraject dat de jongere aflegde?

Hoe kreeg de brede waaier aan wetenschappelijke gegevens over het kind gestalte in het officiële waarnemingsverslag? Welke rol kreeg dit verslag toebedeeld in het heropvoedingstraject dat de jongere aflegde?

Met een antwoord op deze vragen willen we aantonen dat het verhaal achter de totstandkoming van een bron, in dit geval het waarnemingsverslag, niet zomaar 'achtergrond'-informatie is. Het productieproces van de bron zelf verdient minstens evenveel aandacht als de eigenlijke informatie die erin vervat is. Dit werd recent beargumenteerd voor het medische rapport, waarbij de auteurs aandacht vroegen voor de praktijk waarbinnen een rapport tot stand komt. Ze vatten het rapport dan ook niet louter op als een document, maar als een 'handeling' en een 'proces' ('Tätigkeit und Prozess').[5] Onze benadering vindt daarnaast inspiratie in het werk van historica Ann Laura Stoler, die opriep om archiefdocumenten niet enkel te beschouwen als 'mijnen' waaruit we feiten kunnen 'ontginnen', maar

2 Voor een gedetailleerd overzicht, zie de inventaris: P. Drossens, *Inventarissen van de archieven van het Centraal Observatiegesticht te Mol (1913–1970), de Rijksopvoedingsgestichten te Mol (1894–1970) en Saint-Hubert (1844–1956) en de Weldadigheidsschool van Ieper (1904–1921)* (Brussel 2002).

3 P. Drossens, *Inventaris van het archief van de Rijksopvoedingsgestichten te Ruiselede (1849–1970) en te Beernem (1852–1926) en rechtsvoorgangers* (Brussel 2000) 21–24.

4 F. Iacovetta en W. Mitchinson, *On the Case. Explorations in Social History* (University of Toronto Press, 1998).

5 A. Geisthövel, en V. Hess, 'Handelndes Wissen. Die Praxis des Gutachtens', in: Geisthövel, Alexa en Volker Hess (red.) *Medizinisches Gutachten: Geschichte Einer Neuzeitlichen Praxis* (Göttingen 2017): 17 en 26.

om ook aandacht te besteden aan het archief als een *producent* van feiten. Het is van belang te weten welke logica en machtsfactoren achter het proces van kennisproductie schuilgingen.[6]

Dit artikel bestaat uit drie grote delen. Eerst bespreekt deze studie de sociale en wetenschappelijke context waarbinnen het rapport werd geïntroduceerd. Aan de hand van de publicaties van Maurice Rouvroy (1879–1954), de eerste directeur van het CWG in Mol, reconstrueren we de wetenschappelijke context waarbinnen de observatiepraktijken tot stand kwamen. Rouvroys artikels scheppen een beeld van de wetenschapsopvattingen die hij in Mol in de praktijk zou brengen. Een tweede onderdeel behandelt de eigenlijke vertaling van de langdurige en diverse observatiepraktijken in het eindverslag. We beschrijven niet zozeer de observatiepraktijken zelf, maar bestuderen hoe Rouvroy informatie uit kladaantekeningen van opvoeders filterde en naar een officieel rapport vertaalde. Hiervoor nemen we één persoonsdossier, dat van Henri, als casus. Henri werd in 1933 door de kinderrechter naar Mol gestuurd nadat hij was betrapt op diefstal. In het CWG Mol werd hij gedurende vijf maanden geobserveerd, waarna hij naar het Rijksopvoedingsgesticht van Ruiselede werd gestuurd. Henri verbleef er ongeveer twee jaar en werd vervolgens vrijgelaten. In 1937 werd hij echter opnieuw opgepakt en voor een tweede observatie naar het CWG in Mol gestuurd. Ditmaal werd de disciplinaire afdeling van het Rijksopvoedingsgesticht van Mol als de enige oplossing geacht, waar Henri dan ook zou verblijven tot zijn meerderjarigheid.

6 A. L. Stoler, 'Colonial Archives and the Arts of Governance', *Archival Science* 2 (2002): 87.

De Staatsweldadigheidsschool Mol, vermoedelijk voor 1923. Bron: Gemeentearchief Mol/ Kamer voor Heemkunde.

Het dossier van Henri laat in de eerste plaats toe om niet één, maar twee waarnemingsverslagen te bestuderen, waardoor we kunnen nagaan in welke mate de informatie die werd vergaard tijdens de eerste observatie ook een rol speelde in de tweede observatieperiode. Bovendien heeft ook zijn opsluiting in de heropvoedingsinstelling van Ruiselede een persoonsdossier nagelaten. Dat biedt de mogelijkheid te bestuderen hoe de adviezen van het observatie-instituut werden onthaald door de opvoeders die met de beide voeten in de eigenlijke opvoedingspraktijk stonden. Het derde deel van het artikel bevraagt dan ook hoe het observatierapport concreet werd gebruikt in de pedagogische residentiële instelling van Ruiselede. Naast het persoonsdossier van Henri, maakten we hiervoor ook gebruik van verslagen van pedagogische conferenties, studiegroepen en maandelijkse bijeenkomsten van het onderwijzend en opvoedend personeel in Ruiselede.

Kind in gevaar of gevaarlijk kind? Maurice Rouvroy en de wetenschappelijke observatie in de vroege jeugdhulpverlening

In de negentiende eeuw werden aparte penitentiaire inrichtingen voor jongeren opgericht, zoals de Sint-Bernardusgevangenis in Antwerpen (°1844) en de penitentiaire inrichting van Saint-Hubert. De scheiding van volwassen en minderjarig gedetineerden was onder meer het gevolg van een groeiende bezorgdheid over 'criminele besmetting'; de idee dat een gemeenschappelijke opsluiting jongeren zou blootstellen aan het slechte voorbeeld van volwassen gevangenen. De groeiende scheiding tussen volwassenen en minderjarigen was niet enkel 'fysiek' van aard. Onder invloed van wijzigende opvattingen over criminaliteit werd ook een andere behandeling van jongeren bepleit. In de negentiende eeuw werden jongeren berecht onder hetzelfde strafrecht als volwassenen, al gold hun leeftijd soms wel als verzachtende omstandigheid. Waar het negentiende-eeuwse klassiek strafrecht criminaliteit beschouwde als een rationele keuze van het vrije individu, beschouwde de laatnegentiende-eeuwse theorie van het Sociaal Verweer criminaliteit eerder een gevolg van slechte sociale levensomstandigheden of van een dwangmatigheid in een (geestes-)ziek individu. Om de maatschappij te 'verweren' tegen criminaliteit moest de staat bijgevolg niet (enkel) optreden tegen criminele feiten die reeds gepleegd waren, maar moest ze deze trachten te verhinderen door preventief op te treden bij individuen die een risico op crimineel gedrag vertoonden. De focus verschoof zo van de gepleegde feiten naar de potentiële pleger. Parallel verschoof ook de oplossing van een straf naar een heropvoeding of behandeling.[7]

In België vond deze veranderende kijk op criminaliteit en straf een uitwerking in de Wet op de Kinderbescherming van 1912. Deze wet rustte op de dubbele noties van 'het kind in gevaar' en het 'gevaarlijke kind': het kind in gevaar dat in slechte sociale omstandigheden opgroeide, vertoonde een groter risico om jeugddelinquent te worden, zo werd gedacht. Dit legitimeerde verregaande staatsinterventie in het geval dat het morele, psychische of fysieke welzijn van het kind in gevaar werd geacht. Geïnspireerd door het Amerikaanse voorbeeld[8] voorzag de wet in de oprichting van de kinderrechtbank, voorgezeten door een kinderrechter. Deze veroordeelde het kind niet langer tot een straf maar trof 'maatregelen' van correctie en heropvoeding. Zulke maatregelen konden gaan van een formele berisping tot een (voorwaardelijke) opsluiting in een heropvoedingsinstelling.

De introductie van de kinderbeschermingswet initieerde bovendien een hervorming van het landschap van de residentiële jeugdhulpverlening.

7 D. Weber, *Homo Criminalis. Belgische Parlementsleden over Misdaad en Strafrecht*, 1830–1940 (Brussel 1996), 21.

8 Voor een transnationale geschiedenis van jeugd en justitie, zie bv. J. Trépanier, 'The Roots and Development of Juvenile Justice: An International Overview', in J. Trépanier en X. Rousseau (red.), *Youth and Justice in Western States,* (New York 2017) 17–73.

Het heropvoedende aspect won aan belang en werd geruggesteund door pedagogische inzichten. Een ander gevolg was dat de keuze voor de meest geschikte instelling niet langer afhankelijk was van 'objectieve' criteria zoals de leeftijd of de gepleegde feiten. Vanaf de vroege twintigste eeuw was de plaatsing afhankelijk van de individuele persoonlijkheid van het kind en de mate waarin het vatbaar was voor de heropvoedende praktijken.

Het heropvoedende aspect won aan belang en werd geruggesteund door pedagogische inzichten

Het is in dit verschuivend landschap dat het Centraal Waarnemingsgesticht (CWG) in Mol werd opgericht. De instelling had een drievoudige doelstelling: (i) ze moest de basis leggen voor de classificatie van het delinquente en verlaten kind, (ii) ze moest de 'ziel' van het kind blootleggen om een heropvoedingstraject op maat te kunnen ontwerpen, en (iii) ze adviseerde de kinderrechter in zijn beslissing over de meest gepaste behandeling van het kind in kwestie.[9] Bij de oprichting werd Maurice Rouvroy (1879–1854) aangesteld als de eerste directeur. Rouvroy was sinds 1910 als leraar aan de slag in het Rijksopvoedingsgesticht van Saint-Hubert. De bescheiden observatiepraktijken die hij daar opzette, kon hij volledig uitbouwen tijdens zijn directeurschap van CWG Mol.[10]

In de literatuur wordt Rouvroy wel eens als een pseudowetenschapper afgeschilderd, die eigenlijk weinig meer deed dan de oudere morele vertogen verpakken in een wetenschappelijk jargon.[11] Maar hoewel Rouvroy waarschuwde voor een blinde verering van het getal, waren zijn opvattingen niet enkel retorische *Spielerei*. Hij deelde tot op zekere hoogte het 'meet-enthousiasme' van zijn tijdgenoten, en hechtte veel waarde aan psychologische en pedologische methodes.[12] Rouvroy stond erop om te voldoen aan wetenschappelijke criteria, maar enkel in zoverre deze een functie hadden voor de heropvoedingspraktijk. Voor Rouvroy was louter statistische informatie over het kind van weinig waarde wanneer het spontane gedrag van het kind niet nauwgezet werd geobserveerd, gemonitord en beschreven.[13] Eenzelfde terughoudendheid legde hij aan de dag met betrekking tot standaardtesten in een laboratorium.[14] Deze waren misschien handig voor lichamelijke testen, zo vond Rouvroy, maar voor de waarneming van het karakter waren ze ongeschikt. Standaardtesten isoleerden een kind van zijn sociale omgeving, waardoor de observatie nooit kon doordringen tot het innerlijke wezen van kind.

Standaardtesten isoleerden een kind van zijn sociale omgeving, waardoor de observatie nooit kon doordringen tot het innerlijke wezen van kind

9 Voor een inleiding op de doelstellingen en werking van het Centraal Waarnemingsgesticht in Mol, zie M. D'hoker, 'Contribution de Maurice Rouvroy (1879–1954) aux soins en résidence de la jeunesse à problèmes psycho-sociaux pendant l'entre-deux-guerres' *Paedagogica Historica* 262 (1990): 211–222.

10 M. Rouvroy, 'Le dossier médico-pédagogique de l'écolier: Le rapport psycho-pédagogique: le caractère' *Revue belge de Pédagogie,* juli 1927, 632–635.

11 Zie bv. M. De Koster, 'Tot Maat van Het Recht. De Vroege Ontwikkeling van de Wetenschap van Het Ontspoorde En Criminele Kind in Het Centrale Observatiegesticht in Mol (1913–1941)', in S. Braster (red.), *Kinderen in Gevaar. De Geschiedenis van Pedagogische Zorg Voor Risicojeugd* (Assen: Van Gorcum, 2007), 117.

12 De pedologie was een wetenschappelijke beweging die rond de eeuwwisseling tot wasdom kwam en een holistische studie van het kind op basis van natuurwetenschappelijke methodes bepleitte. Ze was geïnspireerd door de Amerikaanse *Child Study Movement*, en werd deels gedragen door de vraag naar een meer kindgerichte pedagogische praktijk, in lijn met de Reformpedagogiek. Zie M. Depaepe en S. Van Ruyskensvelde, 'De 'katholieke pedagogiek' in België. Bloei en ondergang van een normatieve benadering', in J. De Maeyer en P. Wynants (red.), *Katholiek onderwijs in België. Identiteiten in evolutie, 19de–20ste eeuw* (Antwerpen 2016), 327–341.

13 M. Rouvroy, L'observation pédagogique des enfants de Justice (Brussel 1921), 195.

14 M. Rouvroy, 'Les Tests à l'école Ordinaire', *Revue Belge de Pédagogie*, Februari 1925, 300–306.

Rouvroys opvattingen over de wetenschappelijke observatie en behandeling van het delinquente kind kristalliseerden zich rond wat hij de *observation perpétuelle* noemde. Daarmee bedoelde hij een voortdurende observatie van het kind in zijn sociale interacties, in een omgeving die de natuurlijke leefomstandigheden benaderde. Rouvroys 'permanente observatie' doet denken aan de bestaande praktijk in gevangenissen waarbij het gedrag van de gevangenen permanent geëvalueerd werd in een zogeheten 'morele boekhouding'. Dit register van goed en slecht gedrag diende dan als leidraad voor een eventuele strafvermindering.[15] Maar anders dan in deze vroege instellingen, gebeurde Rouvroy's *observation perpétuelle* niet passief of afwachtend, maar werden er doelbewust sociale situaties gecreëerd zodat het kind zich wel zou moeten blootgeven. Hierbij kan bijvoorbeeld gewezen worden op *Le Perroquet*, een winkeltje in de instelling waarin de jongeren snoepgoed en andere waren konden kopen. Het 'winkelen' was de gedroomde gelegenheid van de waarnemers om de reacties, de keuzes van de producten en onderlinge interacties tussen de jongeren gade te slaan.[16]

15 B. Vanhulle, 'Zedelijke Rekenkunde in België: De Ontdekking van de Gevangene', *De Negentiende Eeuw: Documentatieblad Werkgroep 19e Eeuw* XXXI (2007): 238–55.

16 M. Rouvroy, 'Au Perroquet', *L'éducation Familiale*, 1933, 521–27.

Bovendien onderstreepte Rouvroy dat niet *elk* feit belangrijk was. De opvoeder moest zich in zijn observatienota enkel beperken tot het neerschrijven van die gedragingen of uitingen die karakteristiek waren voor de jongere in kwestie. De maandenlange observatieperiode besloeg dan ook een waaier aan technieken, gaande van lichamelijke onderzoeken tot de observatie van het kind in zijn dagelijkse doen en laten. Deze collectie van aantekeningen van de arts, de verschillende opvoeders, leraars en van Rouvroy zelf, mondden uiteindelijk uit in een officieel waarnemingsverslag.

The power of the pen: het observatierapport en de wetenschappelijke waarheidsvinding

In de inleiding van dit artikel gaven we reeds aan het concrete ontstaansproces van het waarnemingsverslag te willen bestuderen aan de hand van de casus van Henri. Wat ons in dit artikel dus in het bijzonder interesseert, is het papieren spoor dat Henri's traject doorheen het landschap van de residentiële jeugdzorg heeft nagelaten. Henri's persoonsdossier bestaat uit verschillende documenttypes: het bevat niet enkel de observatienota's van de verschillende opvoeders die de observatie uitvoerden, maar ook enkele documenten die door Rouvroy werden geschreven (waaronder het uiteindelijke observatierapport) en enkele egodocumenten van Henri zelf. Vanuit deze beschouwing over de inhoud van het persoonsdossier rijst al meteen de vraag op welke – en vooral op wiens – informatie Rouvroy zich baseerde voor de redactie van het waarnemingsverslag.

In de eerste plaats baseerde Rouvroy zich op de nota's die opvoeders maakten over de jongeren in hun dagdagelijkse bezigheden, bijvoorbeeld tijdens de werkuren, de lessen of de vrije tijd. De observatienota's werden niet op gestandaardiseerde, voorgedrukte formulieren genoteerd maar op losse blaadjes die uit een notitieboek waren gescheurd. De materiële kenmerken van deze bron zijn belangrijk: de 'vluchtigheid' van dit historische document is een materiële vertaling van de *observation perpétuelle* die in belangrijke mate gebaseerd was op de 'onzichtbare' opvoeder die het kind in al zijn 'spontaneïteit' observeerde, zonder dat het zich daar bewust van was. Bovendien valt ook op dat bepaalde passages in de observatienota's zijn onderlijnd in potlood. Dit suggereert dat de observatienota's wel degelijk na hun productie door Rouvroy werden gelezen. De onderlijnde passages zijn bovendien een zeer concrete vertaling van de feitenselectie zoals Rouvroy ze in het licht van zijn *observation perpétuelle* in de praktijk

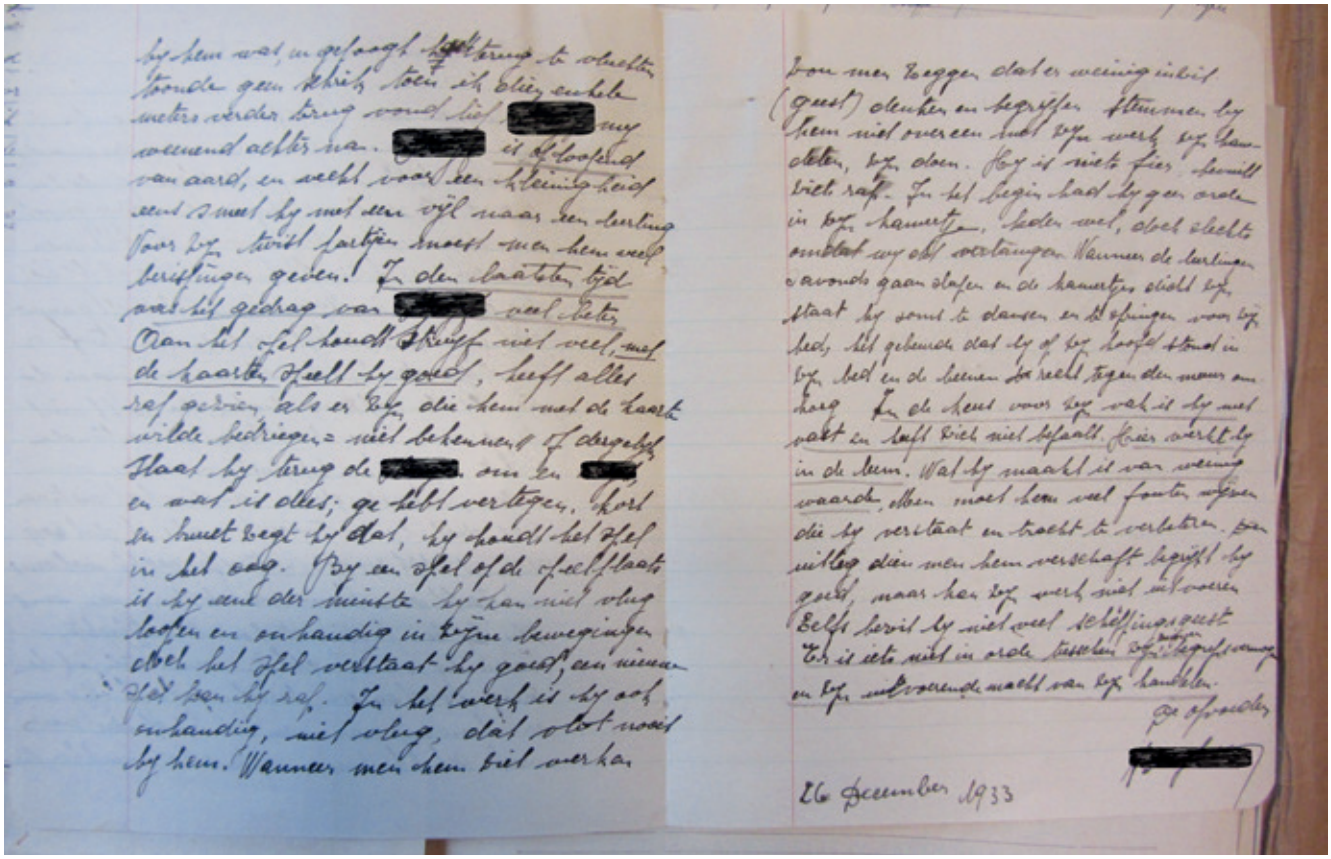

Kladaantekeningen van Opvoeder V., 26.12.1933. Bron: Rijksarchief Antwerpen-Beveren, M65, CWG Mol, 769, dossier 5752.

bracht: het zijn die referenties naar gebeurtenissen, gedragingen of emoties die hij karakteristiek achtte voor het geobserveerde kind, en die dus opgenomen moesten worden in het observatierapport.

Wat de inhoud betreft, bevatten de observatienota's een veelheid aan informatie over bepaalde gebeurtenissen (zoals conflicten tussen de jongeren), gedrag en attitudes (zoals woedeaanvallen) of opmerkelijke uitspraken (zoals scheldpartijen of onzedige opmerkingen). Omdat deze veelheid aan informatie over een brede waaier van onderwerpen en perspectieven de redactie van een eenduidig waarnemingsverslag bemoeilijkte, ontwikkelde Rouvroy een 'synoptisch diagram'. Dat stelde hem in staat alle 'relevante' informatie samen te brengen in één document dat de schematische weergave was van de geobserveerde jeugddelinquent.

Het synoptisch diagram bestond uit drie onderdelen. De linkerzijde van het diagram representeerde de familiale en sociale achtergrond van de minderjarige in kwestie en vermeldde alle relevante informatie, bijvoorbeeld omtrent familieleden of de aard van het begane misdrijf. In het geval van Henri werd opgetekend dat ook Henri's vader een eerdere veroordeling voor diefstal had opgelopen, en dat zijn biologische moeder en zus vroeg waren overleden. Deze informatie verkreeg Rouvroy doorgaans van de afgevaardigden van de rechters. De lijn onderaan het document stelde de levensloop van het kind voor. Aan de rechterzijde werd alle karakteristieke informatie over het kind opgenomen die was verkregen op basis van de observaties in de instelling. In het synoptisch diagram werd Henri onder meer omschreven als eigenzinnig, ongedisciplineerd, enkel gehoorzamend

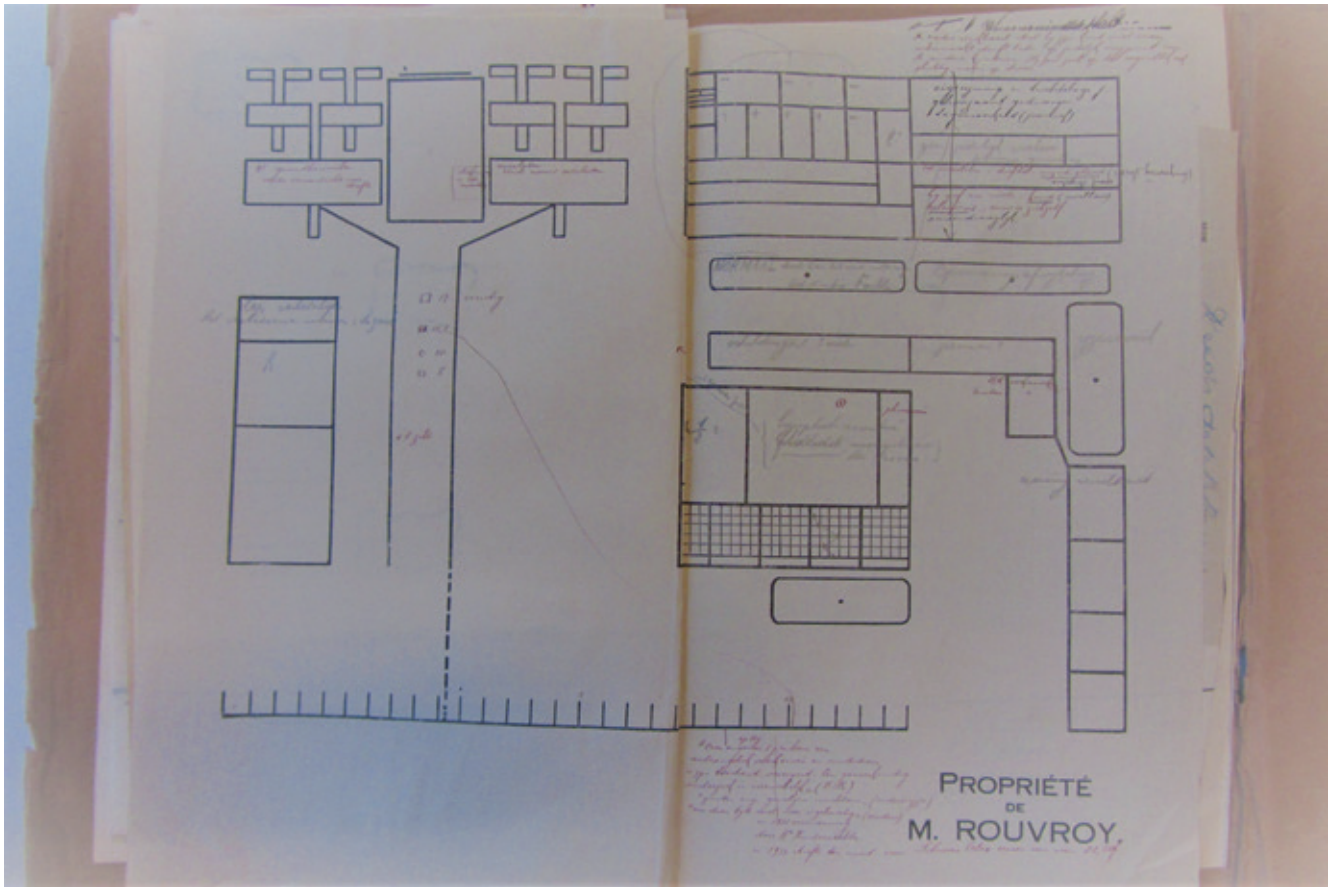

Synoptische Fiche van Henri. Bron: Rijksarchief Antwerpen-Beveren, M65, CWG Mol, 769, dossier 5752.

onder dwang, onredelijk, geneigd tot vechten, stelen en onzedig gedrag, koel en ongevoelig.[17] Uit onze studie blijkt dat de inhoud van de synoptische fiche voornamelijk werd gebaseerd op twee observatienota's van 26 december 1933 en 7 januari 1934. In deze laatste observatienota staat uitdrukkelijk: 'hij is een eigenzinnige, ongedisciplineerde jongen', 'hij kan niet gehoorzamen, tenzij gedwongen' en 'hij voelt niets'.[18]

Het uiteindelijke observatiedossier over Henri dat Rouvroy op 12 januari 1934 opstelde, is een uitgeschreven versie van de verschillende kernwoorden en -zinnen die we terugvinden in de hierboven besproken bronnen. Net als het synoptisch diagram gaat ook het observatierapport dieper in op Henri's eigenzinnigheid en ongehoorzaamheid. Toch valt op dat het waarnemingsverslag geen exacte representatie is van het synoptisch diagram.
Zo wordt de karakterisering van Henri als koel en ongevoelig veel sterker verwoord in het uiteindelijke observatierapport ('men heeft moeilijk vat op dezen gevoelloozen en onverschillige onwilligaard'[19]).
De redactie van het observatierapport veronderstelde dus een vertaalslag waarbij uiteenlopende, soms zelfs tegenstrijdige uitspraken, met elkaar moesten worden verzoend in één coherent waarnemingsverslag. Dat de kladaantekeningen elkaar soms tegenspraken, is wellicht niet vreemd omdat ze de schriftelijke weerslag vormden van observaties die op verschillende momenten door verschillende personen werden uitgevoerd. Maar de vertaalslag leidde onvermijdelijk tot een vervorming van de data en feiten in de kladnota's: heel wat triviale feiten die in de observatienota's werden vermeld, werden uitvergroot tot generaliserende waarheidsaanspraken over

17 Rijksarchief Antwerpen-Beveren, M65, CWG Mol, 769, dossier 5752, synoptische fiche (hierna: RAAB, M65, 769, Dossier 5752).

18 RAAB, M65, 769, Dossier 5752, observatienota van een opvoeder, 7 januari 1934.

19 RAAB, M65, 769, Dossier 5752, waarnemingsverslag, 15 februari 1934.

een persoon, of gebeurtenissen werden ontdaan van hun contextinformatie. Zo noteerde een van de opvoeders bijvoorbeeld in zijn observatienotities dat Henri, toen hij werd betrapt bij een ontsnappingspoging uit het CWG, huilde uit angst voor de straf die hem boven het hoofd hing. Het is opmerkelijk dat het observatierapport wel Henri's ontvluchtingspoging vermeldt, maar geen enkele melding maakt van de emoties die dit bij hem losmaakte. Anders dan het beeld dat het officiële verslag schetst van Henri als 'ongevoelig', laten de kladaantekeningen dus een veel genuanceerder beeld van Henri zien. Dit is wat we *the power of the pen* noemen: in het waarnemingsverslag werd de diversiteit aan informatie uit de observatienotities gereduceerd tot een enkelvoudig oordeel dat werd geveld door de persoon die de pen vasthield.

Zoals hierboven reeds werd aangestipt, is Henri's persoonsdossier bijzonder interessant om het verschil tussen de observatieprocedures te onderzoeken in het geval jongeren voor de tweede maal in Mol terecht kwamen. In de regel werd na elke observatieperiode een waarnemingsverslag opgesteld. Toch blijkt uit onze analyse dat jongeren die verschillende keren in de molen van de residentiële jeugdhulp verstrikt geraakten, de tweede maal anders werden behandeld. In de eerste plaats springt een verschil in de duurtijd van de observatie in het oog. Na zijn eerste veroordeling voor

Toch blijkt uit onze analyse dat jongeren die verschillende keren in de molen van de residentiële jeugdhulp verstrikt geraakten, de tweede maal anders werden behandeld

diefstal verbleef Henri ongeveer vijf maanden in het CWG in Mol. Na zijn tweede veroordeling (dit keer voor zedenfeiten) echter, werd hij slechts zeven dagen in observatie gehouden. Wanneer de twee observatierapporten vergeleken worden, vallen nog enkele zaken op. In 1937, na de tweede observatieperiode, maakte Rouvroy een 'aanvullend waarnemingsverslag' op. De naamgeving van dit document is een belangrijke indicatie van de veelvuldige referenties in dit document naar het eerste observatierapport uit 1934. Meer zelfs, hoewel er nieuwe observatienota's van opvoeders beschikbaar waren, maakte Rouvroy geen enkele verwijzing naar deze nieuw verkregen informatie in zijn aanvullend verslag. De karakteristieken die kenmerkend werden geacht voor Henri's persoonlijkheid werden bijna letterlijk gekopieerd uit het eerste observatierapport. Rouvroy benadrukte hoe Henri altijd was gebleven wie hij eigenlijk was: eigenzinnig, ongedisciplineerd, gevoelloos en opstandig.[20]

Tot slot verwees het aanvullend verslag ook geregeld naar de rapporten over Henri's gedrag die in Ruiselede werden opgesteld. Zo lezen we: 'de nota's van Ruiselede houden hem voor normaal begaaft (sic)', of 'In Ruiselede ten andere maakte hij zich ook plichtig aan kleine diefstallen

20 RAAB, M65, 769, Dossier 5752, Aanvullend observatierapport, 9 augustus 1937.

of lichte vergrijpen tegen de goede zeden'.[21] Dit is opmerkelijk omdat het illustreert dat de uitwisseling van informatie tussen het observatie-instituut en de opvoedingsinstellingen allerminst eenrichtingsverkeer was. De observatie-inrichting maakte evenzeer gebruik van aantekeningen die de opvoedingsinrichtingen over de jongeren verschaften. Dit verduidelijkt wat Margo De Koster en David Niget, in navolging van Carlo Ginzburg, de *circularité du savoir* noemen: in het opmaken van dossiers en het 'omschrijven' van jongeren greep de wetenschapper vaak terug naar observaties die in een eerder stadium van het traject al werden gemaakt.[22] Die kennisuitwisseling doet de vraag rijzen welke invloed het observatierapport nu precies had op de pedagogische praktijk in de rijksopvoedingsinstellingen.

21 Ibidem.

22 M. De Koster en D. Niget, '"Pénétrer l'âme de l'enfant pour en dégager les voies d'accès". Institutions et pratiques d'observation médico-pédagogiques en Belgique, 1913–1965' (ongepubliceerde paper).

De verwetenschappelijking van de pedagogische praktijk: de receptie van het observatierapport in de rijksopvoedingsinstellingen

Het doel van het observatierapport was dat het onder meer de basis zou leggen voor de concrete heropvoedingspraktijk. In zijn communicatie hierover aan de instellingen was de bevoegde minister van Justitie alvast duidelijk: het observatierapport was geen louter administratieve aangelegenheid, maar een pedagogisch document op basis waarvan de weg naar de morele rehabilitatie van het delinquente kind kon worden uit getimmerd.[23] Een dergelijk beleid veronderstelt op zijn minst dat de pedagogische staf, belast met de eigenlijke taak van de heropvoeding, op de hoogte moest zijn van de aard en het statuut van het observatierapport, alsook het gebruik ervan in de concrete pedagogische praktijk. Vanaf de jaren 1920 ontstonden in Ruiselede, net als in Mol, allerhande professionaliseringsinitiatieven voor het pedagogisch personeel, wat zich vertaalde in de oprichting van conferenties, studiekringen en maandelijkse vergaderingen. De rapporten van die bijeenkomsten laten zien hoe de eerder besproken hervorming van het netwerk van rijksopvoedingsinstellingen in 1921–1922 de evolutie naar de verwetenschappelijking van de pedagogische praktijk heeft gestimuleerd. Daar waar in 1920 de pedagogisch directeur van Ruiselede bijvoorbeeld nog beargumenteerde dat de rijksopvoedingsinstellingen in geen geval observatie-instituten waren,[24] werd in de loop der jaren de wetenschappelijke observatie als basis voor de pedagogische praktijk steeds meer als een evidentie beschouwd. Op de maandelijkse bijeenkomst van het opvoedend en onderwijzend personeel van 15 februari 1926 bijvoorbeeld, brak een opvoeder een lans voor de wetenschappelijke kennisvergaring over de individuele karakteristieken van het kind, om zo de heropvoeding te verbeteren en op meer rationele gronden te bouwen. Volgens diezelfde opvoeder was het terugvallen op de negentiende-eeuwse psychologie in de toenmalige context alvast niet langer houdbaar, wat onze eerdere opmerking over de groeiende verwetenschappelijking van de twintigste-eeuwse pedagogische praktijk ondersteunt.[25]

23 Rijksarchief Brugge, M25, ROG Ruiselede, 542, Brief van de minister van Justitie aan de directeur van de Rijksopvoedingsinstelling in Ruiselede, 31 januari 1922 (hierna: RAB, M25).

24 RAB, M25, 579, 'Compte-rendu de la conférence mensuelle tenue à Ruysselede', 1 september 1920.

25 RAB, M25, 579, 'Verslag der maandelijksche vergadering van 't onderwijzend personeel der Rijksopvoedingsgestichten te Ruysselede', 15 februari 1926.

De *observation perpétuelle*, zoals vooropgesteld door Rouvroy, nestelde zich ook in het archief van de Rijksopvoedingsgesticht in Ruiselede. Henri's persoonsdossier dat in Ruiselede werd samengesteld, bevat enkele gestandaardiseerde halfjaarlijkse rapporten die de evolutie van de delinquente minderjarige beschreef. De rapporten werden enerzijds gecommuniceerd aan de kinderrechter zodat deze op de hoogte was van de evolutie van zijn 'pupil'. Anderzijds maakten de opvoeders van deze rapporten gebruik om de pedagogische behandeling aan te passen aan de veranderende individuele noden van het kind.[26]

26 Ibidem.

Gemeenschapsinstelling De Zande Campus Ruiselede vandaag de dag. Bron: Agentschap Jongerenwelzijn, fotograaf: Jelle Vermeersch.

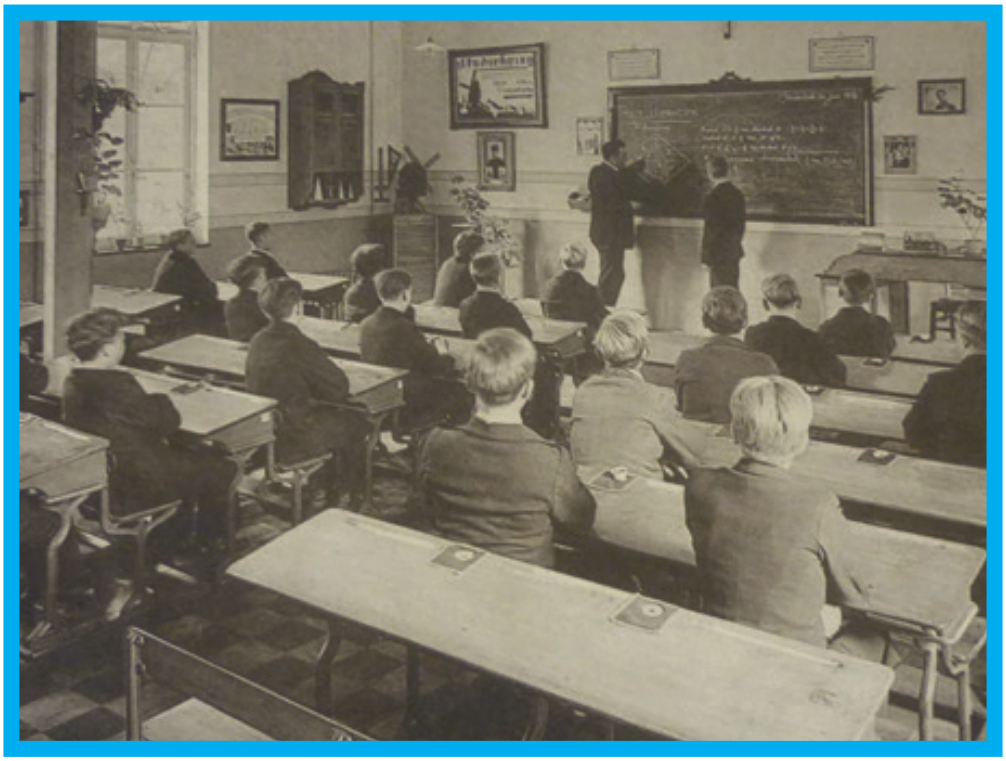

Een klas in het Rijksopvoedingsgesticht in Ruiselede, ongedateerd, maar vermoedelijk uit de periode van het interbellum. Bron: Rijksarchief Brugge, M37, ROG 1992, nr. 228.

Hoewel het moeilijk blijft om te bepalen in welke mate het observatierapport werd gelezen, zien we toch dat in Henri's geval sommige bewoordingen in de halfjaarlijkse rapporten gelijkaardig waren aan, of zelfs exacte kopieën waren van passages uit het observatierapport zoals dat in 1934 door Rouvroy in Mol werd opgemaakt. Net als in het observatierapport van Mol werd Henri in de halfjaarlijkse rapporten uit Ruiselede gekarakteriseerd als 'zenuwzwakkeling'.[27] Dergelijke karakteriseringen oefenden wel degelijk een invloed uit op het pedagogische traject van de jongere. Zo werden de observatierapporten vaak gebruikt in de schoot van de zogenaamde Commissie voor Beroepsoriëntering, een comité dat zich boog over de professionele oriëntering van het kind naar een bepaalde beroepsopleiding. Dat comité was bijvoorbeeld de opvatting aangedaan dat 'zenuwzwakke' kinderen – zoals Henri – onaangepast waren om bijvoorbeeld met zware machines te werken. Voor kinderen die voor diefstal waren veroordeeld – zoals ook voor Henri het geval was – was een opleiding tot loodgieter, bijvoorbeeld, niet aangewezen. Het feit dat ze zich voor de uitoefening van dat beroep vrijelijk in de private levenssfeer van hun klanten moesten begeven, was, in de ogen van de instelling, de kat bij de melk zetten.[28]

27 RAB, M25, 926, Dossier 7641, halfjaarlijkse verslagen van 1 januari 1934, 1 juni 1934, 1 december 1935 en 24 april 1936.

28 RAB, M25, 580, 'Studiekring van het Rijksopvoedingsgesticht Ruysselede', 18 oktober 1928.

Daarnaast zijn er ook heel wat gelijkenissen tussen het verslag dat aan de vooravond van Henri's vrijlating uit de instelling in Ruiselede werd opgemaakt, en het observatierapport dat Rouvroy in 1934 in Mol schreef. In zijn waarnemingsverslag formuleerde Rouvroy bijvoorbeeld dat Henri

Het elektriciteitswerkhuis in het Rijksopvoedingsgesticht Ruiselede, ongedateerd maar vermoedelijk uit de periode van het interbellum. Bron: RAB, M37, ROG 1992, nr. 228.

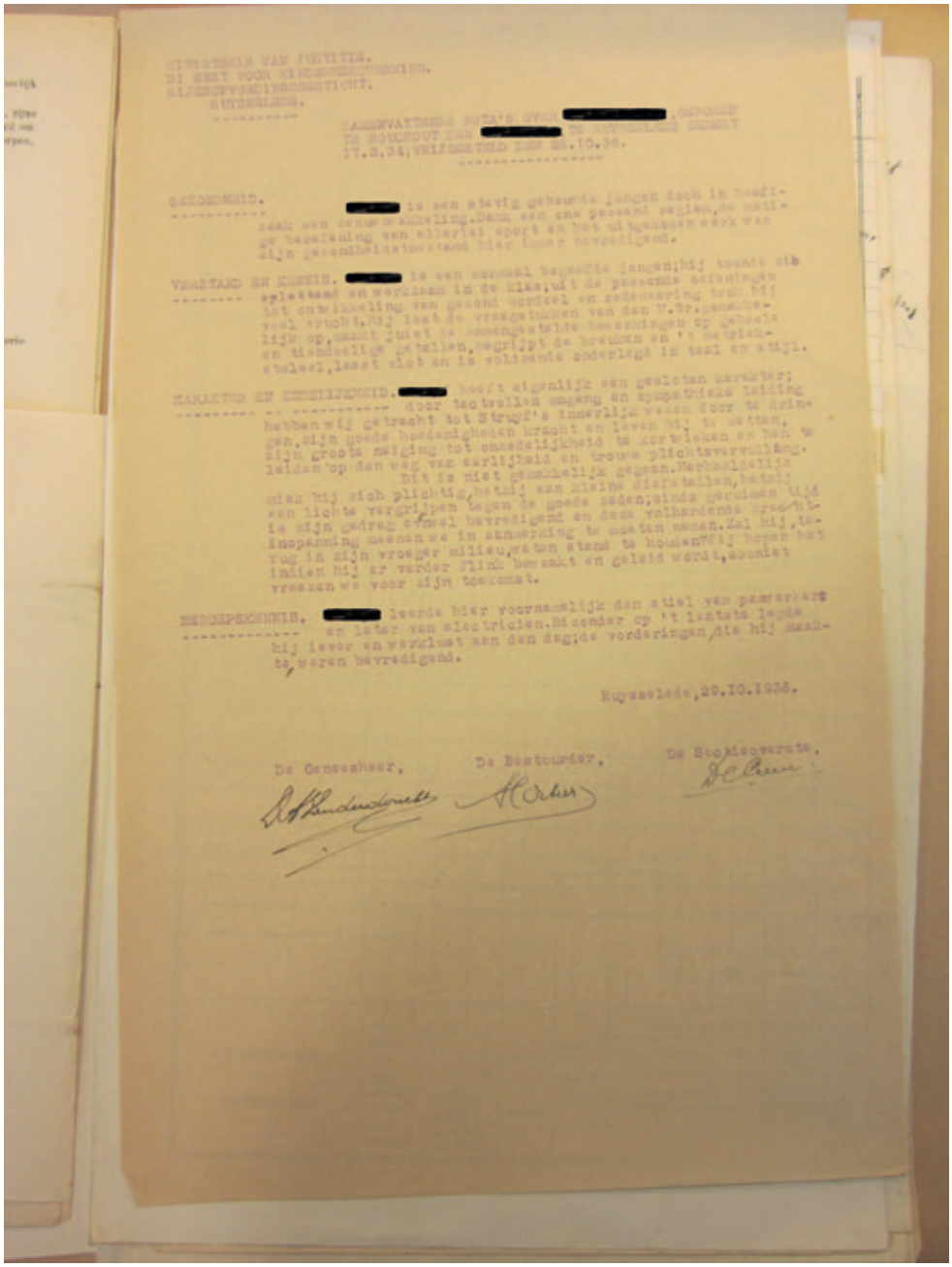

'Samenvattende nota's' van Ruiselede, vlak voor Henri's vrijlating. Bron: Rijksarchief Brugge, M25 ROG Ruiselede, 926, Dossier 7641.

wiskunde- en rekenoefeningen voorgeschoteld moest krijgen, omdat hij eigenlijk getalenteerder was dan men zou denken. In een nota die het pedagogische traject van Henri samenvatte, vermeldde ook de bestuurder van de rijksopvoedingsinstelling in Ruiselede dat men rekeningoefeningen had gebruikt om Henri een gezond oordeel en redeneervermogen bij te brengen.[29] Kladschriftjes of oefeningen vonden we niet terug in de dossiers van Ruiselede, dus het is niet mogelijk om te achterhalen in welke mate Henri effectief op deze manier behandeld werd. Maar het is duidelijk dat de verschillende documenten die werden opgemaakt in de diverse instellingen waar Henri passeerde, inderdaad geen louter administratieve documenten waren, maar de eigenlijke heropvoeding van Henri wel degelijk beïnvloedden.

29 RAB, M25, 926, Dossier 7641, 'Samenvattende nota's over (...)', 29 oktober 1936.

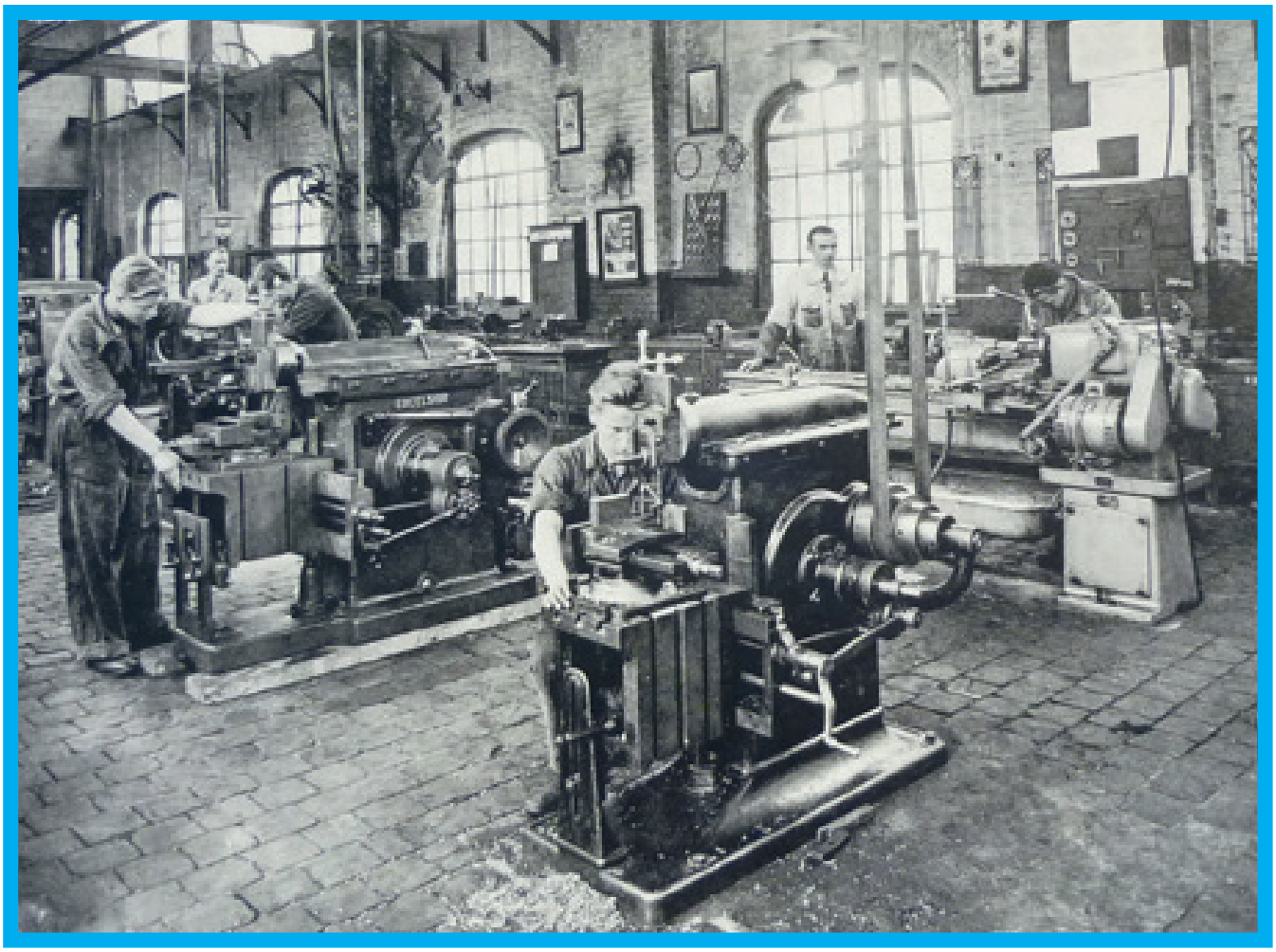

Metaalbewerking in het Rijksopvoedingssgesticht in Ruiselede, ongedateerd maar vermoedelijk uit de periode van het interbellum. Bron: RAB, M37, ROG 1992, 229.

Besluit

Het doel van deze bijdrage was het waarnemingsverslag, zoals dat in de vroege twintigste eeuw tot stand kwam in de context van de behandeling van jeugddelinquentie, te historiseren, om zo bij te dragen tot een kritische reflectie over het gebruik ervan in historisch onderzoek. In de meeste studies verschijnt het historische document als een bron waaruit de onderzoeker informatie kan putten om aspecten van de historische realiteit te reconstrueren. De historische bron is namelijk onze enige toegangsweg tot een 'verdampt' verleden. Maar uit deze reconstructie van de verschillende stappen in het proces van de wetenschappelijke rapportage over het delinquente kind, in relatie tot bredere wetenschapshistorische context waarin het ontstond, blijkt dat het observatierapport bestond uit verschillende 'lagen'.

De eigenlijke observatiepraktijk zoals die zich in het CWG in Mol in de eerste helft van de twintigste eeuw ontplooide, rustte in belangrijke mate op Rouvroys idee van de *observation perpétuelle*. Wars van een te klinische toepassing van de natuurwetenschappelijke methode, onderstreepte Rouvroy dat enkel een observatie in de 'natuurlijke omgeving' van het kind, en in zijn spontane en dagdagelijkse activiteiten de weg naar zijn persoonlijkheid kon wijzen. De observatie was dus integraal gericht op het achterhalen van de 'typische' karakteristieken van het kind, waarin de selectie van relevante feiten centraal stond. Dit is belangrijk, omdat Rouvroys conceptualisering van de observatie

in belangrijke mate vorm gaf aan de bronnen- en archiefcollectie. De verschillende stappen in de observatiepraktijk vertaalden zich immers concreet in verschillende brontypes met een geheel eigen statuut en uitzicht. De eerste stap in de observatie bijvoorbeeld, laat zich materieel zien in observatienota's die uit losse blaadjes bestonden. Het vluchtige en discrete karakter van de observatienota's is wellicht een materiële getuige van de *observation perpétuelle*, die gestoeld was op de continue observatie waarin de opvoeder zich haast onzichtbaar opstelde, teneinde het delinquente kind in al zijn spontaneïteit te kunnen observeren. De in potlood onderlijnde passages in deze historische documenten leveren de historisch onderzoeker ook concrete aanwijzingen hoe de feitenselectie zich in de praktijk uitrolde. Ze tonen op zijn minst aan dat Rouvroy de observatienota's achteraf las en concreet die informatie aanduidde die hij passend of relevant achtte om opgenomen te worden in het finale observatierapport. Het observatierapport mag zich dan wel aan de onderzoeker presenteren als één coherente, gestructureerde tekst, in wezen is ze de uitkomst van een veelvoud aan waarnemingen. De rapporten uit de instellingsarchieven zijn dus veel méér dan enkel 'sleutels' om een geschiedenis te reconstrueren, hun eigen ontstaansgeschiedenis verdient evenveel aandacht.

Beredeneerde bibliografie

Over het Belgische beleid ten aanzien van jeugddelinquentie biedt volgend werk een uitstekend en recent overzicht, inclusief een geannoteerde bibliografie: M. De Koster, D. Heirbaut, en X. Rousseaux (red.), *Tweehonderd Jaar Justitie: Historische Encyclopedie van de Belgische Justitie / Deux Siècles de Justice. Encyclopédie de La Justice Belge* (Brugge 2015), 243–275 en 275–297. Over het Centraal Waarnemingsgesticht Mol, zie M. De Koster, 'Tot Maat van Het Recht. De Vroege Ontwikkeling van de Wetenschap van Het Ontspoorde En Criminele Kind in Het Centrale Observatiegesticht in Mol (1913–1941)', in S. Braster e.a. (red.) *Kinderen in Gevaar. De Geschiedenis van Pedagogische Zorg Voor Risicojeugd* (Assen Van Gorcum, 2007), 94–119. Over de geschiedenis van Ruiselede verscheen volgend interdisciplinair werk, met veel aandacht voor de erfgoedkundige dimensie: R. De Brabandere e.a., *Wreeck Geen Quaedt, Maer Dwing Tot Goed: Het Sint-Pietersveld, Kruispunt van Historische En Maatschappelijke Ontwikkelingen in Vlaanderen. 150 Jaar Gemeenschapsinstelling Bijzondere Jeugdbijstand in Ruiselede 1849–1999* (Tielt 1999). Over wetenschap in Belgische Rijksopvoedingsinstellingen, zie onder meer V. Massin, '"Measuring Deliquency". The Observation, Scientific Assessment and Testing of Delinquent Girls in 20th-Century Belgium', *JBH – BTNG – RBHC* 1 (2016): 104–33; M. De Koster en D. Niget, 'Scientific Expertise in Child Protection Policies and Juvenile Justice Practices in Twentieth-Century Belgium', in J. Vandendriessche, E. Peeters, en K. Wils (red.), *Scientists' Expertise as Performance: Between State and Society, 1860–1960* (London 2015), 161–72. Over het maatschappelijke en historische belang van persoonsdossiers, zie L. De Wilde en B. Vanobbergen, 'Puzzling History – the Personal File in Residential Care: A Source for Life History and Historical Research', *History of Education* 46:3 (2017): 384–97.
Een uitgebreidere en Engelstalige versie van onze bijdrage zal wellicht verschijnen onder de titel 'Folded files, unfolding narratives. Psycho-pedagogical observation in the Belgian Juvenile Reformatory, 1912–1945' in *History of Education.*

Biografie

Sarah Van Ruyskensvelde (°1985) is als docent in de Historische Pedagogiek verbonden aan de Onderzoekseenheid Educatie, Cultuur en Samenleving van de KU Leuven. Haar onderzoeksinteresses omvatten de onderwijsgeschiedenis in relatie tot de Tweede Wereldoorlog en het Vlaams-nationalisme, kwesties van migratie en burgerschap, de geschiedenis van de heropvoedingsinstellingen en de geschiedenis van de pedagogiek als wetenschap.

Laura Nys (°1991) werkt als doctoraatsstudente aan de UGent (vakgroep geschiedenis) en de VUB (vakgroep criminologie) met een FWO-aspirantenmandaat. Haar onderzoek richt zich op de rol van emoties in Belgische heropvoedingsinstellingen (1890–1965). Haar onderzoeksinteresses beslaan de sociale geschiedenis van emoties, history from below en gendergeschiedenis.

DÉFI !

Copié ! *Bruxelles, le 19 décembre 1912.*

Monsieur

HOUDINI

(Cirque-Ménagerie Hagenbeck).
BRUXELLES

Accepteriez-vous de vous laisser enfermer au cours de la soirée de lundi, 23 courant, dans une caisse en bois, fabriquée par moi, clouée et entourée de cordes par mes hommes ; si oui, je vous défie d'en sortir.

Afin que le public, puisse se rendre compte qu'il n'y a aucun truquage possible de votre côté, cette caisse sera exposée au Cirque, à partir de samedi matin.

Je me réserve le droit de renforcer les clous de la dite caisse, avant que vous y rentriez.

Recevez, Monsieur, mes salutations empressées.

MAISON BOSQUET,
Caisses d'Emballage. 20, Rue de l'Avenir, Bruxelles.

Monsieur HOUDINI a accepté ce défi et déclare faire l'essai de l'expérience qu'on exige de lui, le lundi soir, 23 décembre 1912, au Cirque-Ménagerie HAGENBECK, Boulevard Jamar (Gare du midi), sous la condition que la caisse ne soit pas inaccessible à l'air.

Imp. Aug. BONNENGE, rue de la Victoire, 56, Bruxelles. Tél. 6162.

Alcatraz in het spoor van Houdini

Hoe de massamedia van een vaudeville artiest een superheld kon maken

Kobe en Christaan Van Herwegen

Kermis, circus en goochelen zijn disciplines waar de dag van vandaag nog maar beperkt onderzoek is naar gevoerd. Niet verrassend, want kenmerkend voor deze artistieke tak is dat die per definitie tijdelijk is: beeld of geluidsopnamen zijn beperkt bewaard gebleven, de kermis en het circus kwam en ging. Het enige spoor dat ze achterlieten waren de herinneringen van de toeschouwers en plaatselijke krantenartikelen. Vaak werden deze echter vakkundig in scène gezet als publiciteitsmateriaal. De waarheid achter deze recensies achterhalen is vandaag de dag geen sinecure.

De Gentse André de Boever breekt eind jaren zeventig door als Joe Alcatraz, de grootste ontsnappingskunstenaar van België. Samen met zijn boezemvriend John Massis vertoont hij over heel de Lage Landen zijn kunsten. Zijn grootste inspiratiebron was de man die 22 jaar voor zijn geboortedatum op 31 oktober 1926 te Detroit het leven liet: Harry Houdini. Een kleine goochelaar die de status van superheld verwierf door middel van zijn unieke talent om de pers in zijn voordeel te bespelen. Maar hoe ging dit juist in zijn werk? Welke biografieën kunnen het kaf van het koren scheiden? Onderzoek van originele bronnen – duizenden krantenartikelen, uitdagingen en aankondigingen – kunnen het mysterie en de rook rond deze illusionist opklaren.

Harry Houdini

Geboren te Budapest als Ehrich Weiss, zoon van een rabbijn, verhuist de jonge Houdini op vierjarige leeftijd naar Amerika waar hij met het goochelen in contact komt. Al snel raakt hij hier zo door gefascineerd dat hij zijn artiestennaam ontleent aan zijn grote voorbeeld: Robert Houdini (1805–1871). Deze Franse goochelaar die oorspronkelijk als uurwerkmaker te werk is gesteld, breekt rond 1846 te Parijs door omwille van zijn vernieuwende insteek. In tegenstelling tot de vele goochelaars die op straat terug te

Foto links: Brusselse uitdaging voor Houdini december 1912. Collectie Christ en Kobe Van Herwegen

Harry Houdini

vinden zijn, verplaatst hij de setting naar een chique salon. Naast diverse tovertoeren demonstreert hij ook verschillende zelf ontwikkelde automaten die in deze periode een enorme populariteit kennen. Wanneer Houdini zijn biografie leest, is voor hem duidelijk dat hij omstreeks 1899 ook op zoek moet gaan naar een nieuwe insteek om de media te halen. Het zijn internationaal de hoogdagen van de goochelkunst. Goochelaars zijn overal terug te vinden in deze 'golden age of magic' van 1880 tot en met 1920 en de concurrentie is bitterhard. Het is eerst als Houdini zijn goocheltrucs laat vallen en zich vanaf 1899 begint te focussen op zijn ontsnappingen, dat hij gaandeweg bekendheid verwerft. Voor het eerst haalt hij de kranten met een nieuwe, tot de verbeelding sprekende discipline.[1]

Dankzij de media waarin zijn naam te pas en onpas opduikt, gaat het nieuws van zijn spectaculaire ontsnappingen als een lopend vuurtje in Amerika rond, waardoor Houdini zijn geluk in Engeland wil beproeven. Niet enkel daar, maar ook in Duitsland kent hij die periode zijn eerste successen. Tijdens zijn vele reizen doorkruist hij ook België. Een eerste spoor van hem vinden we op 3 en 4 oktober in 1903 wanneer hij de kermis te Oostende aandoet. Hij wordt daar in Le Grand Théâtre National van M. Princelli Schentke met veel trompetgeschal aangekondigd als 'De bekende ketenverbrijzelaar, zonder concurrentie!'. Het foortheater weet de verwachtingen hoog te leggen en Houdini stelt niet teleur. Daags nadien staat in de krant te

1 C. Milbourne, *Houdini: The Untold Story* (New York 1969).

lezen: 'in het eerste gedeelte applaudisseerde men voor de beroemde Houdini, de ketenverbrijzelaar, werkelijk buitengewoon!'[2] Dat hij in het eerste deel is terug te vinden en niet als laatste artiest van het programma, wijst erop dat hij nog niet zijn status van hoofdact heeft verworven.

Uit een brief van fakir Josmah naar goochelhistoricus Louis Tummers kunnen we afleiden dat hij diezelfde periode ook nog in de Scala te Antwerpen optrad alsook in Brussel. Dat laatste meldt het eerste Belgische goochelmagazine *Le Fantastique*. In de uitgave van december 1906 staat immers te lezen:

> 'Enkele jaren geleden is de "koning der handboeien" in Brussel geweest en heeft hier ook beroep gedaan op het hoofd der Belgische politie om hem in de boeien te slaan. Onze brave politiemannen gingen op zijn wens in en boeiden hem met plezier zoals ze eender welke boosdoener zouden geboeid hebben. De "Koning der handboeien" veranderde weldra in een "Koning van onvermogen" want het was hem onmogelijk alleen uit de boeien te komen. Hij had zijn meester gevonden in het land van "Manneke pis", waar men niet dommer is als elders. Hij smeekte de brave agenten de vermakelijkheid niet verder door te drijven en hem zijn vrijheid terug te geven. Vervolgens haastte hij zich ervanonder te trekken naar een onbekende richting zonder een enkele vertoning in België waar de sloten der handboeien weigerden in contact te treden met passe-partouts, te hebben gegeven. Hij heeft er nooit over geboft!'[3]

2 *L'Echo d'Ostende. Quotidien du soir*, 6 oktober 1903.

3 *Le Fantastique*, 39, december 1906.

In tegenstelling tot vandaag de dag, waarbij een beroemdheid voor iedereen visueel gekend is, was vroeger een beroemdheid vaak enkel bij naam gekend

Als geen ander weet Houdini de pers te bespelen. Aangekomen op een nieuwe locatie nodigt hij telkens de lokale pers uit naar de plaatselijke gevangenis waar hij zich onder de nodige aandacht laat opsluiten. De journalisten zijn er weg van. Eens te meer als hij niet veel later tevoorschijn komt, zich van alle ketens en handboeien ontdaan. Deze stunt blijkt in België te mislukken, het is de enige referentie die we internationaal kunnen terugvinden over een gefaalde publiciteitsstunt van deze wereldbekende artiest. In tegenstelling tot vandaag de dag, waarbij een beroemdheid voor iedereen visueel gekend is, was vroeger een beroemdheid vaak enkel bij naam gekend. Vandaar Houdini's drang om zijn naam zo vaak mogelijk in de pers te krijgen. Als hij zijn naam en status op een nieuwe locatie kon verzilveren in de kranten, betekende dit dat hij zijn zalen vol kreeg en de kans op een langer engagement groter was. Van zijn grootste ontsnappingsstunts zoals zijn ontsnapping uit de politiecel in de Halvemaansteen te Amsterdam op 12 januari 1902 en zijn ontsnapping uit een gevangeniswagen in mei 1903 te Moskou laat hij litho posters maken om zo internationaal zijn status als boeienkoning te vergroten.[4]

4 W. Kalush en L. Sloman, *The secret life of Houdini* (New York).

Een jaar na zijn mislukte stunt in België, in maart 1904, weet Houdini zijn naam internationaal in de publieke media te verzilveren dankzij de 'Mirror Handcuff Challenge' waarmee hij de voorpagina haalt van The Daily Illustrated Mirror. Onder massale belangstelling laat hij zich opsluiten in een paar handboeien waar Nathaniel Hart, een slotenmaker uit Birmingham, vijf jaar aan heeft gewerkt. In de aanloop naar de stunt haalt hij dagenlang de krantenkoppen zodat uiteindelijk 4.000 toeschouwers en 100 journalisten zijn ontsnapping bijwonen in het Londense Hippodrome Theatre. Na 56 minuten en de nodige dramatiek slaagt hij erin zich van de boeien te ontdoen. Maar was deze uitdaging echt? Of enkel slim in scène gezet door Houdini en de Daily Mirror? Tot op de dag van vandaag doen hier verschillende theorieën de ronde, maar vele biografieën over Houdini beweren dat dit een van de slimme stunts was van Houdini om zijn naam nog groter te maken.[5]

Het harde werken loont. De naam Houdini is niet uit de kranten weg te houden, waardoor de oorspronkelijke vaudeville artiest aan de vooravond van zijn grote doorbraak staat. Toch is hij voornamelijk gekend van grote stunts die hij voor de pers opvoert en dient hij op zoek te gaan naar een ontsnapping die het gevoel van spanning en gevaar ook op het podium brengt. Hiervoor creëert hij tegen 1908 een van zijn meest gekende illusies: The Milk Can Escape. Een ontsnapping uit een met water gevulde melkkan.[6]

5 *Ibidem*.

6 W.B. Gibson, *Houdini's escapes* (New York 1930).

The Milk Can Escape

De eerste stappen

Het zijn dergelijke stunts en verhalen die André de Boever doen dromen van een eigen carrière als ontsnappingskoning. Geboren op 9 januari 1948 in de Gentse Luikskens krijgt hij het entertainment met de paplepel mee. Zijn ouders zijn werkzaam als dansers in de variété wereld. Toch heeft hij zijn vader nooit gekend omdat deze drie maanden voor zijn geboorte het leven liet. Woonachtig vlak bij het Sint-Pietersplein bezoekt hij alle kermissen

die er halthouden om zo de sfeer van de entertainmenskunst op te snuiven. De vele goocheltheaters die dan nog op de foor aanwezig zijn spreken meteen tot zijn verbeelding. Hij moet zich echter tevredenstellen met de kleine smaakmakers die de *boniseurs* op de parade aan het nieuwsgierige publiek aanbieden, aangezien hij geen geld heeft om de voorstelling zelf bij te wonen. De parade is een klein podium voor het theater waarop de *boniseur* het publiek toespreekt. Deze presentator is de verkoper en een

De vele goocheltheaters die dan nog op de foor aanwezig zijn spreken meteen tot zijn verbeelding

echte spraakwaterval. Het gekende verkooppraatje benoemen de foormensen als *boniment*. De aankondigingen puilen uit van moeilijke vreemde woorden en spetterende superlatieven. Blijkt dat niet meteen te werken, dan tonen enkele artiesten een voorsmaakje van hun kunnen. Mocht het publiek nog steeds niet overtuigd zijn, dan gebruikt de *boniseur* zijn laatste troefkaart: de baronnen. Deze ingehuurde nepbezoekers gaan steeds als eerste naar binnen, waardoor nieuwsgierige, echt betalende toeschouwers hen graag en snel volgen. Als slot maakt het geluid van de paradebel duidelijk dat de voorstelling gaat beginnen. Een afgeleide hiervan kunnen we de dag van vandaag nog steeds op de kermis terugvinden waarbij een bel, of tegenwoordig digitale audio tune, de aanvang van een attractie weergeeft.[7]

De jonge André heeft het thuis niet breed met moeder als enige kostwinnaar. Hij gebruikt daarom voor zijn eerste goocheltrucs eenvoudige attributen zoals stenen en lucifers. De simpele grepen waarbij hij deze objecten laat verdwijnen en verschijnen worden hem aangeleerd door professor Klaps die als goochelaar enige indruk op hem maakt. Deze amateur goochelaar is vooral in het Gentse volksleven gekend, maar slaagt er niet in de media te bespelen. Niet verrassend dus dat we de dag van vandaag weinig of niets over hem terug kunnen vinden.[8]

André moet zijn passie echter laten vallen wanneer hij zijn legerdienst dient te vervullen. Hier ontdekt hij echter wie hij echt is. Hoewel steeds schuchter en op de achtergrond, werkt hij zich op tot en durver en risiconemer. Niet verwonderlijk blijft hij na zijn dienst werkzaam bij het leger hetgeen hij combineert met zijn Del Amos Magic House, een goochelschool waar hij zijn leerlingen vooral kaartenmanipulaties aanleert en de vaardigheden bij brengt om eigen goocheltrucs te maken. In zijn vrije uren die hij als beroepsmilitair nog over heeft, treedt hij samen met zijn vrouw op als Del Amo and partner. Als snel oogst hij het nodige succes. De boekingen komen in zo'n grote getale binnen, dat hij geen andere keuze heeft dan zijn school stop te zetten. Gefascineerd door het leven van Houdini, verslindt hij elke biografie die hij over hem kan vinden. Maar verschillende van deze boekwerken spreken elkaar tegen aangezien de waarheid rond deze artiest moeilijk is terug te vinden naar aanleiding van het diverse in scène gezet propagandamateriaal dat hij gedurende zijn carrière wist te publiceren. Ondanks de moeilijke zoektocht naar de waarheid staat André's besluit staat: ook hij wil een ontsnappingsartiest te worden. Net zoals zijn voorbeeld, heeft hij geen andere keuze dan ook de media te bespelen.

7 A. De Poorter, *Belgische circussen & foortheaters* (Tielt 2005).

8 Interview afgenomen door de auteurs, 7 november 2012.

'Een ontsnappingsartiest bevrijdt zich uit alle soorten van toestanden. Hij behoort tot de elite van het vak. Een boeienkoning is een straatartiest die voor wat drinkgeld kettingen rond zich heen laat draaien en die dan met ongearticuleerde kreten van zich afschudt. Zoiets heb ik niet nodig, ik laat meer het verfijnd werk zien en streef de perfectie na in mijn vak'[9]

9 *De Voorpost. Weekblad van Dender-, Durme- en Scheldestreek*, 35, nr. 24, 18 juni 1983.

Houdini's grote succes

Houdini's vernieuwende aanpak om de media met zijn stunts te bespelen kent zo'n succes dat hij snel in de grootste zalen van Europa staat. Als hij in 1909 wederom Brussel aandoet is hij nu wél de grootste naam op de affiche. Toch bezoekt hij eerst de Brusselse goochelaar M. De Verli. 'Visited M.de Verli and bought a lot of oil paintings, fifteen of them, frames and all, for one hundred and sixty francs. Also bought som old-time trickx', noteert hij in zijn dagboek. Twee dagen later, van 15 tot en met 20 maart, staat hij in het Brusselse Barrasford's Alhambra Theatre.[10]

10 *Indépendance Belge*, 19 maart 1909 en *Het Laatste Nieuws*, 23 maart 1909.

TÉLÉPHONE 9625 BARRASFORD'S ALHAMBRA BRUXELLES

Tous les soirs à 8 heures 1/2. — Matinées Dimanches et jours de Fêtes, à 2 heures 1/2

PROGRAMME — Mardi 16 Mars 1909

HOUDINI

3 Cumerfords — Les Lylys — Van Hoste Trio — Lanos and Montes — Les Berthos

Stowe Bros. — Bros. Carpatti — Ajax and George — Barrascope (Vues nouvelles)

Heeley & Meeley | Permans Bros. | Chas. Barron's

PRIX DES PLACES : Avant-scène et Loge, 30 et 20 francs ; Fauteuil d'orchestre, 4 francs ; Fauteuil (2e série), 3 francs ; Balcon, 2 francs ; les Promenoirs, 1 franc ; Galerie et Amphithéâtre, 50 centimes (place assise en location, 75 centimes).

En location : Fauteuil d'orchestre, fr. 4.50 ; (2ème série, fr. 3 50 ; Balcon, fr. 2.50.

De binnenzijde van het programmaboekje van het Brusselse Alhambra theater, maart 1909. Houdini heeft zich inmiddels als grootste naam van het programma weten op te werken. Collectie Christ en Kobe Van Herwegen

De populaire Houdini is de grote ster en dus de hoofdact van het programma. Om zijn status te bevestigen, vertoont hij eerst twee films van zijn ontsnappingen te New York en Berlijn waarbij hij vastgebonden in handboeien en kettingen in een rivier wordt gegooid. Opvallend is dat hij als een van de eerste artiesten dit nieuwe medium in zijn voorstelling opneemt om zo zijn buitenstunts met een nog groter publiek te kunnen delen. Later zal hij als filmpioneer enkele stille films produceren en zo de eerste robot in de cinemageschiedenis op het witte doek introduceren in zijn reeks *The Master Mystery*. Na het filmfragment als smaakmaker in zijn voorstelling, betreedt Houdini zelf het podium om onder luid applaus het enthousiaste publiek te laten kennismaken met zijn nieuwste huzarenstuk: The Milk Can Escape.[11]

11 *Indépendance Belge*, 19 maart 1909.

De pers is unaniem over de triomfen van Houdini en noemt hem 'uniek in zijn soort!'. Meteen zijn alle voorstellingen uitverkocht en wordt zijn contract verlengd. Een Brusselse firma ziet zo z'n kans om een graantje van het succes mee te pikken en daagt hem uit te ontsnappen uit een 'vernagelde kist omgeven van riemen en touwen, in't bijzijn van 't publiek.' *Het Laatste Nieuws* van 23 maart is duidelijk: 'Houdini trok zich met eer uit de proefneming. Na 14 minuten verliet hij de kist, wel moe en af, maar hij triomfeerde niettemin.'[12] Het volk krijgt er niet genoeg van en de krant bloklettert enkele dagen later: 'Zelden is er een artiest in geslaagd zoveel volk naar de schouwburg te lokken, eenieder de hem heeft gezien wil hem terugzien'.[13]

12 *Het Laatste Nieuws*, 23 maart 1909.

13 *Het Laatste Nieuws*, 25 maart 1909.

Om er nog een schepje bovenop te doen, gaat Houdini wederom een uitdaging aan. Ditmaal van de bewakers van het Doornikse gekkenhuis.

> 'UITDAGING
> Alhambra Theater. Brussel 26 maart, MIJNHEER HOUDINI
> U hebt hem zien ontsnappen uit de dwangbuis, wij ondergetekende, bewakers van het krankzinnigengesticht, vragen u om u te laten binden in de lederen kraag die op de tafel is bevestigd waar gekken en mannen met "delirium tremens" worden op vastgemaakt. We zullen u noch kwetsen, noch wurgen, maar we zullen u hiermee wel belemmeren om te ontsnappen.
> Als uitdrukkelijke voorwaarden stellen we dat u zich bevrijdt VOOR DE OGEN VAN DE TOESCHOUWERS. In afwachting op uw antwoord sturen wij u onze beleefde groeten
> G.F. Vandeloo Maurice Wattz Abel Hennart
> Bewakers in Doornik'

14 *La Meuse*, 8 april 1909.

Het publiek ziet Houdini als een echte held, overal wordt hij met open armen ontvangen. Zij die hem niet aan het werk gezien hebben, kunnen er niet onderuit om het verslag van zijn stunts in alle media te lezen. Overal is hij aanwezig dankzij zijn unieke talent om de pers te bespelen. De aandacht ontgaat ook het koninklijk Paleis niet, waar hij van koning Leopold II een ebbenhouten, gouden goochelstok krijgt. Toch neemt hij op 3 april afscheid van het Brusselse publiek om enkele dagen later vastgebonden in de Parijse Seine te springen en daar het publiek te veroveren.[14]

Joe Alcatraz

Zeventig jaar later, in lijn van zijn voorbeeld, start ook André De Boever met stunts in open lucht voor het grote publiek en aanwezige pers. Zo kopieert hij Houdini's ontsnapping waarbij hij ondersteboven vastgebonden in een dwangbuis tientallen meters boven het publiek aan een touw omhoog wordt getrokken. Soms wordt dit touw nog in brand gestoken voordat hij hieruit weet te ontsnappen. Het Vlaamse publiek is er wild van en de pers geeft er uitvoerig verslag over. Zijn artiestennaam Black Panther gooit echter roet in het eten. Aangezien men die naam associeert met een gekende Amerikaanse zwartenbeweging heeft hij regelmatig moeilijkheden bij grenscontroles wanneer hij in het buitenland optreedt. Op zoek naar een oplossing klopt hij aan bij zijn bloedbroeder John Massis waarmee hij reeds op veertienjarige leeftijd bevriend geraakte. Deze raadt hem aan een Engelse voornaam te kiezen en een achternaam met een 'a' in. Joe Alcatraz is geboren. Niet toevallig tevens de naam van de beruchte gevangenis op een eiland in de baai van San Francisco.[15]

Joe Alcatraz en zijn dwangbuis ontsnapping. Collectie Het Huis van Alijn

15 Interview afgenomen door de auteurs, 7 november 2012.

In sneltempo schoolt hij zich bij in het openbreken van sloten dankzij zijn connecties met de gebroeders Filliard die verschillende slotenwinkels uitbaten. Uiteindelijk waagt hij zich ook aan The Milk Can Escape van Houdini waarmee hij net als zijn voorbeeld op heel wat aandacht van de aanwezige pers kan rekenen en verbreekt Joe in 1980 onder toezicht van gerechtsdeurwaarder Dekeyser het wereldrecord ijsliggen met 55 minuten, 29 seconden en 55 honderdsten.

Joe Alcatraz kruipt net als zijn grote voorbeeld in The Milk Can Escape.

> 'Aldus heeft Mister Alcatraz Joe het wereldrecord, op naam van Amazing Randi, verbeterd met één minuut, zeventien seconden en vijf en vijftig honderdsten.'[16]

16 Document gerechtsdeurwaarder Roger Dekeysers, 24 juli 1980.

Het zijn dergelijke publiciteitsstunts die hem niet enkel de mogelijk geven om zijn beroep als militair op te geven, maar die ook de aandacht van de openbare omroep trekt. Net als zijn voorbeeld bespeelt hij de media als geen ander om zo zijn status als boeienkoning groter te maken. Zo is hij niet enkel jarenland de vaste stuntman van de BRT maar ook van de Nederlandse televisiezender TROS. In 1985 ontsnapt hij in de Efteling vastgeketend op de Python Railway terwijl de wagentjes met een oorverdovende snelheid naar beneden donderen. Een stunt die drie dagen voorbereiding en repetitie kost om alles tot in het kleinste detail te regelen.

In 1985 ontsnapt hij in de Efteling vastgeketend op de Python Railway terwijl de wagentjes met een oorverdovende snelheid naar beneden donderen

Joe Alcatraz in actie. Collectie Het Huis van Alijn

Samen met John Massis is hij die periode overal in de lage landen terug te vinden, maar ondanks hun succes, loopt het soms fout. Bij een ontsnapping uit een kist, omgeven door een muur van brandende balen stro, komt plots de wind uit een andere richting aanzetten. Alcatraz raakt er letterlijk in gevangen met derde graad brandwonden als gevolg.[17] Het zijn de risico's die bij zijn beroep horen en die hem steeds de nodige pers opleveren, hoewel hij zijn privéleven vakkundig voor de media geheimhoudt. Als boeienkoning staat hij echter wel graag de pers te woord en verzint hij de ene stunt na de andere zoals geketend aan de Eifeltoren hangen of vastgebonden aan een luchtballon. Het zijn hoogtepunten in zijn carrière en niets doet vermoeden dat hij weldra de handdoek in de ring zal gooien.[18]

17 *De Voorpost*, 35, nr. 24,18 juni 1982.

18 *De Voorpost*, 36, nr. 29, 29 juli 1983.

De laatste groet

Het zal tot december 1912 duren voordat de grootmeester Houdini weer ons land aandoet.[19] Na zijn contract bij het Duitse circus Bush, is hij in Brussel bij Cirque – Menagerie Hagenbeck terug te vinden. Deze hebben hun houten circustent voor een paar maanden opgezet aan de Jamarlaan nabij het Brusselse zuidstation. Meteen is de tent gevuld met de plaatselijke *beau monde* die wil zien wat de boeienkoning ditmaal voor hen in petto heeft. *Het Laatste Nieuws* van 15 december 1912 spreekt over 'een voornaam nummer'. De kans is reëel dat dit 'the Water Torture Cell' was, zijn nieuwste stunt waar hij op dat moment volop mee aan het experimenteren is.[20]

19 *Het Laatste Nieuws*, 15 december 1912.

20 W.B. Gibson, *Houdini's Escapes*.

Het mag dan ook geen verrassing zijn dat zijn voorstellingen een enorm succes kennen. Mede door de uitdagingen die Houdini ook ditmaal aangaat. De affiches hiervan zijn overal in het Brusselse straatbeeld terug te vinden.

The Water Torture Cell

> ‘UITDAGING
> Men zegge het voort!
> Brussel, de 19de december 1912
>
> Mijnheer Houdini (Cirque-Menagerie Hagenbeck) Brussel
> wilt u zich laten opsluiten, nu maandagavond de 23ste van deze maand, in een houten kist, door mij gemaakt, vastgenageld en met koorden omwonden door mijn werkmannen. Zo ja, dan daag ik u uit om er uit te geraken om zodanige manier dat het publiek overtuigd is dat er van uw kant geen enkele trucage mogelijk is. Deze kist zal vanaf zaterdagmorgen in het circus tentoongesteld staan. Ik sta me het recht toe om de nagels van de bewuste kist nog eens extra te bewerken nadat u in de kist bent gekropen. Aanvaard mijnheer, mijn beleefde groeten.
>
> Huize Bosquet, verpakkingskratten,
> Toekomstlaan 20 te Brussel.’

Houdini slaagt in zijn ontsnapping, maar de uitdagers zijn niet overtuigd. Ze reageren enkele dagen nadien met een open brief in de krant waarin ze de boeienkoning ervan beschuldigen ontsnappingsmateriaal onder zijn kledij te hebben meegesmokkeld. Het experiment moet herhaald worden onder nieuwe voorwaarden: ‘Hij moet zich volledig ontkleden en toestaan

dat het publiek hem onderzoekt. Nadien dient hij sportkledij aan te trekken die wij hem zullen bezorgen. Nadien sluiten wij hem terug op in de kist en sluiten ze.'[21] Houdini kan niet weigeren en bespeelt zo de pers als geen ander. In diezelfde uitgave staat ook nog een uitdaging van een verpleger die Houdini een dwangbuis wil ombinden.

21 *Indépendance Belge*, 30 december 1912.

Zijn deze uitdagingen echt? Of werden ze vakkundig in scène gezet om het publiek naar de voorstellingen te lokken? Tot op de dag van vandaag is de waarheid hierrond moeilijk te achterhalen, maar algemeen wordt door historici aangenomen dat Houdini dergelijke zaken zelf in scène zette om zo zijn naam in de krant te laten verschijnen en zo zijn status van boeienkoning zo groot mogelijk te maken. Tot begin januari 1913 verblijft Houdini te Brussel, waarna hij weer naar Londen reist. Met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog trekt de boeienkoning terug naar Amerika waar hij tot aan zijn dood 31 oktober 1926 de krantenkoppen blijft halen.[22]

22 B.K. Rapaport, *Houdini: Art and Magic* (New York 2010).

62 jaar later, op 12 juli 1988, stapt ook Joe Alcatraz uit het voetlicht. Wanneer hij het nieuws verneemt dat zijn goede vriend en tandacrobaat John Massis bruusk het leven laat, besluit hij amper een jaar later om zelf ook zijn *alter ego* opzij te schuiven. De insteek en interesse van de media verandert van focus. In plaats van te schrijven over de stunts van beide heren, gaat hun aandacht meer en meer naar hun persoonlijk leven achter de schermen. Iets waar Alcatraz niet graag over praat en hij besluit daarom zijn dwangbuis aan de haak te hakken om zo zijn hoofdstuk als ontsnappingskunstenaar voorgoed af te sluiten.[23] (*Het Nieuwsblad*, 10 mei 2003)

23 *Het Nieuwsblad*, 10 mei 2003.

Bibliografie

Het boek dat Houdini over Robert Houdini in handen kreeg heet voluit *Les secret de la prestigitation et de la magie*, voor het eerst uitgebracht in 1868. Over Houdini zelf zijn honderden biografieën geschreven, de ene geloofwaardiger dan de andere. De aanleiding hiervoor is dat Houdini goed wist wat hij wel en niet in de media moest laten verschijnen, waardoor de waarheid niet altijd even goed te achterhalen is. Een van de eerste biografieën die in het Nederlands verscheen is Houdini, de man die door muren liep, vertaald door H. Van Wordragen uit *Houdini, the man who walked through Walls* van W.L. Gresham, 1959. Dit Nederlandse boek uitgebracht door Elsevier in 1984 neemt helaas soms een loopje met de waarheid. De meest concrete en juiste biografie is het in 2006 uitgegeven boek *The secret life of Houdini, the making of America's first Superhero* geschreven door William Kalush en Larry Sloman, in 2007 in het Nederlands uitgegeven als *Houdini, het geheime leven van een superheld*. Dit boek staat momenteel gekend als de meest complete en juiste biografie van deze vaudeville artiest waarbij ook nieuwe pistes en theorieën aan het licht komen waaronder zijn leven als dubbelspion en de piste dat hij vermoord zou kunnen zijn. Merendeel van het persoonlijk materiaal van Houdini dat bewaard is gebleven, bevindt zich in diverse privé collecties waarvan de belangrijkste stukken zijn ondergebracht in het privé museum van de Amerikaanse goochelaar David Copperfield. De melkkan, handboeien, dwangbuis en andere ontsnapping apparaten van Joe Alcatraz zijn terug te vinden in het Bardelaeremuseum te Lembeke. De weinige geschreven tekst die over hem is terug te vinden is gepubliceerd in *Chapeau, de geheime goochelgeschiedenis van België* van Christ en Kobe Van Herwegen uitgebracht in 2014 door Manteau. En een afbeelding in 'uit de collectie circus' uitgebracht in 2013 door het Huis van Alijn.

Biografie

Kobe Van Herwegen is acteur en professioneel goochelaar. Samen met zijn vader voert hij reeds 20 jaar onderzoek naar de geschiedenis van de Belgische goochelkunst. Dit resulteerde in 2014 in het boek *Chapeau, de geheime goochelgeschiedenis van België* met gelijknamige tentoonstelling in het Huis van Alijn te Gent. In 2019 brachten ze het boek 'meisje met de feeënvingers' uit in België, Nederland en Amerika, een biografie over Suzy Wandas, een van de zeldzame vrouwelijke goochelaars die in de eerste helft van de twintigste eeuw zich opwerkte tot internationale wereldster.

WOMAN FAITH-HEALER. — Bertha Mrazek, a woman faith-healer, whose arrest in Brussels was the occasion of considerable disturbance. She has her hair cut short like a man's, and often wears male attire.

lephone Central 3440.

De waarachtige verhalen van een Belgische avonturierster[1]

Een 'semi-heilige' met een gevangenisverleden?

Tine Van Osselaer

Op 19 juli 1920 werd een jonge vrouw meer dood dan levend de basiliek van Onze-Lieve-Vrouw van Halle binnengebracht en op een draagberrie voor het altaar geplaatst. Tot ieders verbazing hief de lamme en blinde zieke kort daarop haar armen omhoog en vouwde de handen. Ze probeerde een aantal stappen voorwaarts te zetten. De eerste poging mislukte, maar bij de tweede beklom ze het altaar, knielde neer en begon intens te bidden. 'Ik ben volledig genezen', zo vertelde ze aan de priester, 'en ik kan zien.' De priester hief het Magnificat aan, zij zong mee en sloot af met een lied dat ze zelf had geschreven.[2]

De scene moet er vrij spectaculair hebben uitgezien en de miraculeuze genezing werd uitgebreid beschreven in de kranten.[3] De zieke in kwestie, Bertha Mrazek (1890–1967), aarzelde niet om de interesse van het bredere publiek te voeden en gaf uitgebreide interviews over hoe ze als oorlogsinvalide in Halle terechtkwam. Zo bereikte haar verhaal ook de vrouwen die haar tijdens de Eerste Wereldoorlog in de gevangenis van Sint-Gillis hadden ontmoet. Zij kenden haar als iemand die met de Duitse bezetter had gecollaboreerd en wisten niet goed hoe ze hoorden om te gaan met de plotse populariteit van de 'semi-heilige'. Moesten ze een campagne tegen haar starten en konden ze eigenlijk wel iets ondernemen? Voor hen was het frustrerend om te zien hoe Bertha Mrazek eerder in 'de nis van een heilige' dan in de gevangenis zat.[4]

Foto links: Bertha Mrazek als 'faith-healer' (knipsel uit de verzameling van Kristof Smeyers ©)

1 Voor een uitgebreide versie van deze studie, meer informatie over haar charisma, de gegenderde kritiek op haar verschijning en latere identificatie als man, zie: T. Van Osselaer, 'The many lives of Bertha, Georges and Jean: a transgender mystic in interwar Belgium' *Women's History Review* (early online view: https://doi.org/10.1080/09612025.2019.1590502). Het onderzoek werd gevoerd met de steun van de European Research Council (ERC) onder het Horizon 2020 onderzoeks-en innovatieprogramma, Starting Grant nr. 637908.

2 H. Thurston, *Surprising Mystics* (Londen, 1955), 207.

3 Onder andere in *La Libre Belgique* (27/7/1920) vertaling geciteerd in Thurston, *Surprising mystics,* 206–208. Zie ook 'Plotselinge genezing', *Parochieblad* (Halle), 24/7/1920, c. 236 en de verwijzing naar een artikel in *De Standaard* (21 /7/1920) in V. Lories, 'Mieke-manneke. Een ongewoon resident van Essenbeek', *Hallensia*, 33.4 (2011), 31–34, 32.

4 Archives de la guerre (verder ADG), Commission des Archives des Services Patriotiques établis en Territoire occupé au Front de l'Ouest, IV. Services étudiés, G. Divers, 1. Dossiers dotés d'un numéro CAP, f. Divers [verder CAP 540], 3244, Dossier concernant d'éventuelles femmes à la solde des Allemands et infiltrées parmi les prisonnières de Saint-Gilles et Siegburg. 1920–1921, Fanny B., 7/3/1921 aan 'Monsieur le secrétaire'.

Bertha Mrazek als gevangenisbewaker (knipsel uit de verzameling van Kristof Smeyers ©)

In dit artikel wil ik niet ingaan op de vraag hoe we Bertha Mrazeks gedrag tijdens de oorlog moeten beschrijven. Het zal snel duidelijk worden dat het vrijwel onmogelijk is om vat te krijgen op wat er nu net achter slot en grendel gebeurde, aangezien het nooit tot een publieke veroordeling kwam. De stilte over de gevangenisjaren liet ruimte voor creativiteit en voor elke versie van Bertha's oorlogsjaren bestaat er een alternatief. Het is dan ook interessanter om te kijken naar wat die verschillende versies ons kunnen

Om geloofwaardig over te komen, moesten leugenaars inspelen op verwachtingen, beelden en narratieve lijnen die de tijdgenoten herkenden

vertellen en wat hun weerklank was.[5] Ik steun daarbij op het onderzoek over leugens en identiteitsconstructies van onder andere Claire Morrow en Louise White. Zij toonden aan dat leugens ons iets vertellen over de historische context waarin ze werden geproduceerd. Om geloofwaardig over te komen, moesten leugenaars inspelen op verwachtingen, beelden en narratieve lijnen die de tijdgenoten herkenden.[6] Leugens vertellen ons met andere woorden iets over de historische en sociale context.

De volgende pagina's schetsen misschien niet een 'ware' *microstory*, maar vertellen wel wat als 'geloofwaardig' kon worden gezien in het naoorlogse België en welke stereotypen er circuleerden. Het artikel is thematisch opgebouwd, maar heeft ook een chronologische logica. Het eerste deel gaat over Bertha Mrazeks herinterpretaties van haar gevangenisjaren en het tweede luik behandelt haar religieuze doorstart als *miraculée*. Het artikel gaat dus voornamelijk over een vrij korte periode (een vijftal jaar) in Mrazeks bewogen leven.

Bertha, Gloria, Georges en Jean

Het mooie, maar tegelijk ook frustrerende aan Bertha Mrazeks verhaal is dat ze zichzelf meermaals heruitvond.[7] Een mogelijke reconstructie van haar leven zou kunnen bestaan uit de volgende hoofdstukken. Bertha Mrazek werd op 11 december 1890 geboren als dochter van een Belgische moeder en een Tsjechische vader. Ze zou al als tiener op straat terecht zijn gekomen en zich als leeuwentemmer 'Gloria' of 'Georgia' aangesloten hebben bij het gezelschap van de Van Been Broeders. Andere bronnen beschrijven haar activiteiten als zangeres in de Brusselse nachtclub Minerva en in Le Chat Noir. Aangezien dat laatste etablissement geen nachtclub maar wel een kunstacademie voor amateurs was, zijn er waarschijnlijk wel wat vraagtekens te zetten bij dit deel van het verhaal. We weten wel met enige zekerheid dat ze in deze periode een dochter kreeg, Irene-Adèle (geboren op 2 april 1913).[8] Mrazek tekende en schreef in die periode ook onder de naam 'Georges Marasco'.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog werkte Bertha Mrazek als bewaker in de gevangenis van Sint-Gillis. Volgens sommigen collaboreerde ze tijdens deze jaren met de Duitsers, maar zoals we verderop nog zullen zien, kon een onderzoek na de oorlog niet voldoende belastend materiaal aan het licht brengen om haar hiervoor te veroordelen. Na de oorlog ging het bergaf met haar gezondheid en in 1919 beweerde ze dat ze haar armen en benen niet meer kon bewegen. In juli 1920 wendde ze zich tot de Maagd Maria in de basiliek van Halle waar ze onmiddellijk genas. Bertha Mrazek bouwde daarop een stevige religieuze carrière uit. Haar volgelingen bleven haar trouw, ook nadat ze voor het gerecht kwam als oplichtster en naar een gesticht werd gestuurd. Ze bezorgden haar een onderkomen toen ze weer vrij kwam en bleven haar volgen toen ze besloot voortaan als man, 'Père Jean', door het leven te gaan. Hij overleed in 1967 in Brussel.[9]

Zoals deze korte biografische schets al duidelijk maakt, nam Bertha Mrazek meer dan één identiteit aan.[10] In tegenstelling tot zogenaamde 'poseurs', oplichters die zich voordoen als iemand anders, is het echter niet zo dat Bertha/Jean bij elk nieuwe hoofdstuk het vorige helemaal afsloot en opnieuw startte.[11] In Bertha's geval blijven de hoofdstukken deel uitmaken van de nieuwe versie. Père Jean had in zijn huis in Brussel niet enkel een kapel met een schilderij dat naar zijn genezing in Halle verwees, maar er stonden ook foto's van zijn jaren als leeuwentemmer.[12] Hoewel Bertha

5 Over de resonantie van verhalen ('the work they might have done'), zie M. Houlbrook, *Prince of tricksters. The incredible true story of Netley Lucas, gentleman crook* (Chicago, 2016) 16.

6 C. Morrow, 'Lies and truths: Exploring the lie as a document of life', in: L. Stanley (red.), *Documents of Life Revisited* (Farnham, 2013) 19–30, 19; L. White, 'Telling more: lies, secrets and history', *History and Theory*, 39 (2000) 11–22, 11.

7 Zie de reconstructie van H. Thurston, *Surprising Mystics*, 211.

8 Bertha beweerde onder andere dat ze haar had 'ontvangen' tijdens een magnetische slaap. ADG, CAP 540, 3244, Jeanne H., 28/12/1921, St. Trond aan 'Chère Mademoiselle'; 'La "guérisseuse" jouait aussi à la prophétesse', *La Nation Belge*, 11/11/1924, 1; Thurston, *Surprising Mystics*, 212.

9 V. Lories, 'Een ongewoon resident van Essenbeek', *Hallensia*, 35:3 (2013) 17–18. Een korte nota wat betreft de gendertransitie: ik volg de logica van de bronnen en zodra Bertha zich als man identificeert, wordt de manier van verwijzen overgenomen.

10 Zie ook de opmerking van Thurston, *Surprising mystics*, 207.

11 Denk bijvoorbeeld aan het onderzoek van Matt Houlbrook, *Prince of tricksters*; of aan werken over identiteitsdiefstal zoals Natalie Zemon Davies, *The return of Martin Guerre* (Cambridge, 1983).

12 Interview met M.M. (augustus 2017).

in 1924 werd aangeklaagd voor het aftroggelen van geld onder valse voorwendsels, zou het label 'oplichter' eveneens te reducerend zijn. Wat wel zinvol lijkt, is even te reflecteren over de Engelse versie van de term 'con-man'. Het woord is blijkbaar afgeleid van 'confidence man' en alludeert op het vertrouwen dat zo'n figuur weet te winnen. Mensen stappen mee in het verhaal van die persoon omdat het geloofwaardig overkomt.[13]

Bertha Mrazek bracht overtuigende verhalen. Al moeten we dat misschien toch niet te veralgemenend stellen. Jeanne H., die zich haar van Sint-Gillis herinnerde, schreef vrij spottend over haar vertelkunst.[14] Bertha beweerde namelijk niet alleen nauwelijks te slapen of eten, maar

> '[...] ze vertelde me ook heel wat verhalen over haarzelf, het een nog ongeloofwaardiger dan het andere en heel erg met elkaar in tegenspraak. Dat amuseerde me, en ik liet haar spreken [...]. Ik moet haar bedanken, want zonder dat ze het wist, heeft ze me in de gevangenis echte momenten van plezier gegeven, ik kan haar nog steeds zo voor me zien hoe ze verzen van eigen makelij reciteerde, waarvan ik geen woord begreep, en die me lieten lachen tot ik huilde [...]. Dus geloof niets van wat ze zegt want ze zou tegen je aan het liegen kunnen zijn [...].'[15]

Jeanne was misschien kritisch over Bertha's oprechtheid, maar anderen geloofden haar wel. Alvorens we hier dieper op ingaan, is het goed even stil te staan bij het soort bronnen dat ons ter beschikking staat. We focussen in de volgende pagina's op de periode tussen Bertha's activiteiten in de gevangenis van Sint-Gillis en haar internering na haar proces. Het is een periode waarin ze het nieuws haalde (onder andere met haar miraculeuze genezing), maar ook het onderwerp was van het onderzoek over haar banden met de Duitse bezetter (het getuigenis van Jeanne H. past in dat kader), op de radar van de kerkelijke overheid kwam en uiteindelijk ook werd aangeklaagd. De bronnen die bewaard zijn gebleven, laten ons toe de stemmen van haar critici en aanhangers te horen en geven ons een idee hoe ze in de pers werd voorgesteld, maar Bertha zelf horen we niet. Ook over haar latere jaren zijn geen autobiografische documenten bewaard gebleven. Er zijn wel nog een paar volgelingen in leven en het is dus mogelijk om aan hand van hun jeugdherinneringen Père Jeans leven na de Tweede Wereldoorlog gedeeltelijk te reconstrueren.

13 U. Fevert, *Vertrauensfragen. Eine Obsession der Moderne* (München, 2013), 8.

14 ADG [CAP 540], 3244, Jeanne H. aan 'Chère Mademoiselle', 28/12/21.

15 ADG [CAP 540], 3244, Jeanne H. aan 'Chère Mademoiselle', 28/12/21.

Oorlogsheldin en martelaar

De naoorlogse samenleving was vrij chaotisch. Dit was althans de opvatting van baron van Zuylen-von Nyevelt die kort na de oorlog het onderzoek naar

Dubieuze individuen van allerhande origine konden volgens hem gemakkelijk hun weg vinden naar belangrijke centra zoals Brussel en de kuststreken in de zomer

Bertha Mrazeks banden met de Duitsers leidde (25/11/1918–2/5/1919). Toen ze in 1924 werd aangeklaagd, publiceerde hij een brief in *La Nation Belge* om het uitblijven van een vonnis over haar oorlogsjaren te verantwoorden.[16] Hij stipte aan dat er te weinig bewijs was om haar te veroordelen, maar dat haar zaak wel 'verdacht' was en dat ze hoogstwaarschijnlijk had gecollaboreerd. Volgens de baron was Bertha een 'avonturier' die haar succes en carrière dankte aan de onzekerheden van de naoorlogse samenleving en instroom van vreemdelingen. België was een belangrijke trekpleister omdat het op het kruispunt van Europa lag. Dubieuze individuen van allerhande origine konden volgens hem gemakkelijk hun weg vinden naar belangrijke centra zoals Brussel en de kuststreken in de zomer.[17] 'Mobiliteit en anonimiteit', zo noteerde Matt Houlbrook in zijn werk over oplichters die verschillende identiteiten aannemen, 'creëerden mogelijkheden voor het heruitvinden van de persoon en opwaartse sociale mobiliteit.'[18]

Bertha Mrazek was dan misschien wel verdacht, maar nooit publiek veroordeeld en dat zorgde ervoor dat er ook alternatieve versies van haar activiteiten in de gevangenis van Sint-Gillis konden circuleren. Een van de eerste momenten waarop we Bertha Mrazek kunnen traceren in de bronnen is het benefiet dat door Le Chat Noir werd georganiseerd ten voordele van de 'geliefde heldin en martelaar', met als doel voldoende geld in te zamelen voor een rolstoel.[19] Onderdeel van de documentatie omtrent deze campagne was een medisch dossier (juni 1920) waarin de 'invalide' aangaf hoe ze tijdens de oorlogsjaren als een soort proefkonijn was gebruikt door Duitse artsen in de gevangenis van Sint-Gillis. Ze beweerde dat deze artsen testen op haar hadden uitgevoerd om haar mentaal evenwicht te verstoren.

16 'Les aventures de la Marasco. A propos du non-lieu rendu en 1919 par la justice militaire', *La Nation Belge*, 22/11/1924, 3.

17 'Les aventures de la Marasco. A propos du non-lieu rendu en 1919 par la justice militaire', *La Nation Belge*, 22/11/1924, 3. 'cette aventurière', 'Une histoire ébouriffante. La femme-prêtre de Forest', *Le Peuple*, 09/11/1924, 1. Over het naoorlogse België, zie S. De Schaepdrijver, *De Groote Oorlog. Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Antwerpen, 2013^2), 309 en 321.

18 'Mobility and anonymity provided opportunities for personal reinvention and social advancement.' Houlbrook, *Prince of Tricksters*, 5.

19 ADG [CAP 540], 3244, brief van Emile de Borja le Bron aan Berthe Maes, 26/5/1920; 'Une histoire ébouriffante. La femme-prêtre de Forest', *Le Peuple*, 09/11/1924, 1. Over Le Chat Noir: M. Floro, 'Georges Marasco et le Chat Noir', *Le Peuple*, 12/11/1924, 3

Salus inforum, schilderij van de miraculeuze genezing van Bertha Mrazek in Halle. Door Bertha Mrazek zelf geschilderd. Het werk hing in de kapel van Père Jean in zijn huis in Brussel.

Het benefiet en het medisch dossier presenteerden Bertha als oorlogsslachtoffer.[20] Een van de leden van Le Chat Noir publiceerde na Bertha Mrazeks passage in Halle een publieke brief waarin hij aangaf dat ze pas doorhadden dat ze bedot waren door deze 'avonturierster' toen ze het verslag over haar genezing in de krant lazen.[21]

De *miraculée* zelf aarzelde blijkbaar niet om te getuigen over haar engagement tijdens de oorlog en zichzelf voor te stellen als oorlogsheldin. Een van haar verhalen ging over hoe ze regelmatig door een bakker in een mand uit de gevangenis werd gesmokkeld.[22] Op andere momenten had ze het over haar hechte vriendschap met Edith Cavell en hoe zijzelf door de Duitsers ter dood was veroordeeld.[23] Het bleef niet bij verhalen, er hoorde een hele enscenering bij. Een journalist van *La Libre Belgique* die Bertha interviewde na haar genezing beschreef hoe hij haar thuis opzocht. De kamer waarin ze met hem sprak, bevatte een vreemd allegaartje aan spullen. Zo zag hij er een Italiaanse madonna boven de haard, zelfportretten van Bertha, een schedel met een Pruisische helm en een pijp in de mond en aan de muur een Belgische vlag:

> 'Daarop had ze een aantal van haar eigen portretten vastgepind. Op het ene kon je haar zien omringd met palmtakken en bloemen, met linten met lovende inscripties, sommige van het personeel van de Belgische Kwartiermeester-generaal, de andere waren van de kunstenaarsclub waartoe ze behoorde.'[24]

In het interview presenteerde Bertha zichzelf als dichter en schilder en verwees ze naar de grote diensten die ze België had bewezen tijdens de oorlog en naar haar spionageactiviteiten.[25] De hele enscenering van het interview, Bertha's kledingkeuze (een nachtjapon), de ruimte met de patriottische en religieuze elementen en haar zelfbeschrijving wijzen er op dat ze de indruk wou creëren dat ze een vaderlandslievend en vroom wezen was.

Zo'n actieve enscenering zien we allicht ook al in een aantal documenten die in het dossier over haar mogelijke collaboratie werden opgenomen. Het gaat om zogenaamde 'kopieën' van brieven die Bertha Mrazek zou hebben ontvangen van de gevangenen. Aangezien we in dit document ook een kanttekening van Bertha vinden waarin ze aangeeft dat verschillende brieven van Miss Cavell, 'mijn vriendin en beschermster' ('*mon amie et protectrice*'), in beslag werden genomen door de Duitsers toen die haar huis doorzochten, kunnen we ervan uitgaan dat ze een hand heeft gehad in het opstellen van het document. De kopieën van de brieven portretteren haar als een soort vredestichtende engel:

> '2 januari 1918,
> Wie ben je? Waar kom je vandaan? Jij, die zo nederig en zo groot bent … ben jij een engel die Jezus ons stuurde om de gekwetsten te troosten en om ons te leren dat we allemaal broeders zijn, dat we van elkaar moeten houden? Kom je van het Paradijs? Met de opdracht de mensheid te verzoenen? Hemelse missie! Ik wil je een naam geven waaronder ik je kan vereren en ik zal je 'Goedheid' noemen. Jeanne J., Gevangenis Sint-Gillis, cel 24.'[26]

Twee jaar na het einde van de oorlog, na haar genezing, stonden niet alleen Bertha Mrazeks activiteiten tijdens de oorlog ter discussie. Er heerste ook

20 Archief van het Aartsbisdom Mechelen (verder AAM) Mercier IV.36, brief van Victor Emotte, dr., 20/6/1920.

21 M. Floro, 'Georges Marasco et le Chat Noir', *Le Peuple*, 12/11/1924, 3.

22 'La Marasco espionne', *La Nation Belge*, 16/11/1924, 1.

23 'Guérisseuse? Non, espionne', *La Nation Belge,* 12/11/1924, 1.

24 Thurston, *Surprising Mystics*, 207–208.

25 *Ibidem*.

26 ADG (CAP 540), 3244, kopieën van brieven aan Georges Marasco.

heel wat twijfel over de authenticiteit van haar genezing. De kritiek klonk zelfs zo luid dat een aantal van haar aanhangers zich genoodzaakt zag een comité op te richten ter verdediging van de eer van 'Mademoiselle Bertha Mrazek, alias George Marasco, artiest-schilder-schrijver en oorlogsinvalide'. Ze stuurden ook een brief aan de aartsbisschop in Mechelen en voegden een uitgebreid medisch dossier toe.[27]

27 AAM, Mercier, IV, spiritualiteit, 36, genezing (te Halle) van Berthe Mrazek. Brief van de leden van het comité (zetel in Ixelles).

Profetieën en patriottisme

Bertha Mrazek was uitzonderlijk succesvol in het uitbouwen van haar religieuze reputatie. Ook hier speelde ze in op bekende scenario's en ontpopte ze zich achtereenvolgens tot *miraculée*, genezer en profetes. Het waren rollen waarmee haar tijdgenoten goed vertrouwd waren. Ze was zeker niet de eerste die beweerde miraculeus genezen te zijn, maar bij de meeste andere rapporteringen verdween de interesse al na een paar dagen (al bleven sommigen wel lokale sterren).[28] Hoe hield Bertha Mrazek de aandacht van haar volgelingen dan vast? Een brief van de pastoor van de Heilig Kruiskerk in Elsene geeft ons hierover meer informatie. In een schrijven aan de bisschoppelijke overheid uitte hij zijn onbehagen over het feit dat Bertha Mrazek zichzelf had heruitgevonden als een 'genezer' en meldde:

> 'Dat M. geneeskunde in het geheim beoefent en de mensen die haar aanspreken kan doen geloven dat ze gedurende een periode van negen dagen, de kwalen van hen kan overnemen en hen, dankzij haar gave gecombineerd met een novene, daarvan kan bevrijden.'[29]

Ze claimde dus de rol van plaatsvervanger ('offerziel'), iemand die de ziektes en het lijden van anderen kon overnemen.[30] Ze ging nog een stap verder toen ze er ook een vorm van boetedoening aan koppelde en als een *alter Christus* beweerde de stigmata ontvangen te hebben en elke vrijdag Jezus' lijden te herbeleven. Ze bracht ook foto's van zichzelf in omloop waarop ze

28 Zie bijvoorbeeld het werk van Suzanne Kaufman, *Consuming Visions. Mass Culture and the Lourdes Shrine* (Ithaca en London, 2005) 137, 141, 147 en 'Les Miraculées de Lourdes: Sacred Celebrities in the Age of Mass Spectacle', *Journal of Religious History,* 42:4 (2018), 517–544.

29 Paul Vrancken, pastoor van de kerk van het H. Kruis in Elsene aan Mercier, AAM, Mercier, VII, 125 bis, s.d.

30 Thurston, *Surprising Mystics*, 209.

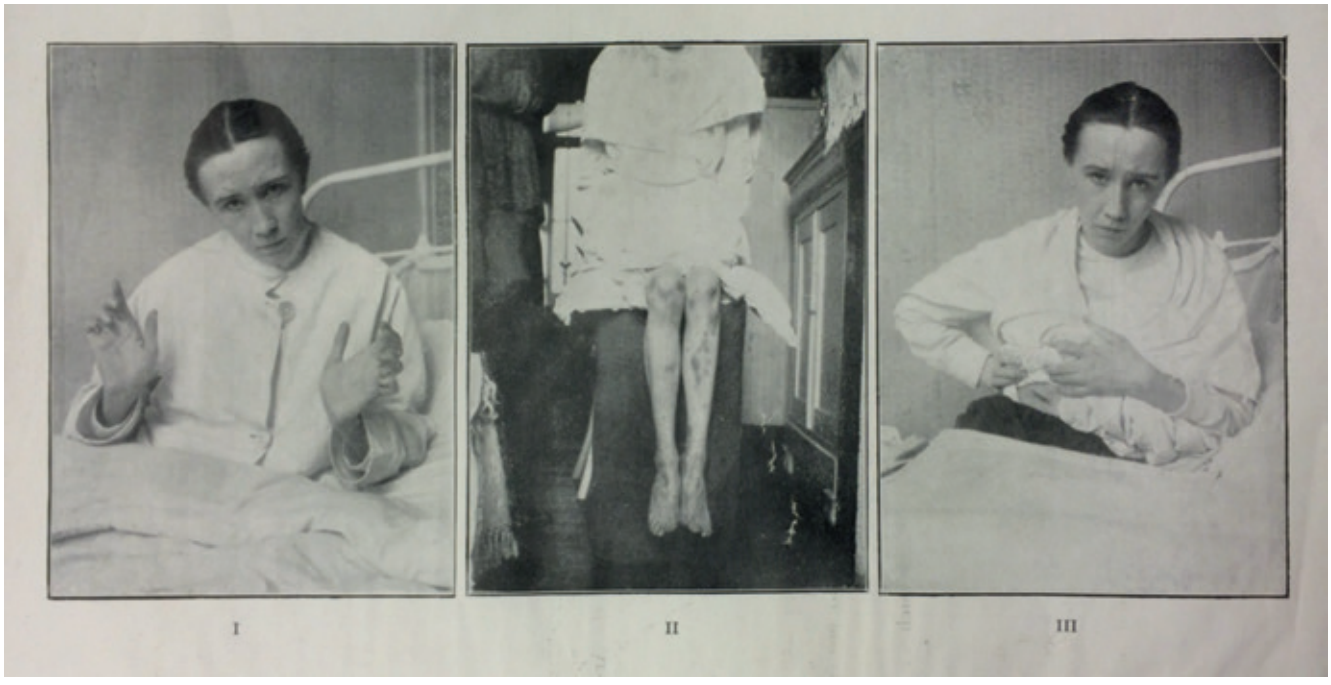

Bertha Mrazek als gestigmatiseerde (knipsel uit de verzameling van Kristof Smeyers ©)

de wonden toonde.[31] Haar volgelingen geloofden dat heel wat 'wonderlijke genezingen' en 'opmerkelijke bekeringen' dankzij haar hadden plaatsgevonden.[32] Haar tegenstanders spotten voornamelijk met de geposeerde foto's.[33] In beide hoedanigheden, als *miraculée* en als 'offerziel' beantwoordde Bertha aan de gegenderde verwachtingen van haar tijdgenoten. Vrouwen vormden immers de grote meerderheid van de zieken die in het Mariaheiligdom in Lourdes genazen. Bovendien werd de 'offerspiritualiteit' ('victim spirituality'), zoals Paula Kane al aantoonde, gekoppeld aan idealen van vrouwelijkheid en zelfopoffering.[34] Volgens een van de getuigenissen bekoorde Bertha haar aanhangers omdat ze wist hoe ze de brieven van haar bewonderaars 'als een heilige' moest beantwoorden.[35]

Bertha Mrazek beweerde ook een missie van 'religieuze en patriottische' aard te hebben gekregen.[36] Zo'n boodschap viel ongetwijfeld niet in dovemansoren in het naoorlogse België. De oorlogsjaren waren niet enkel de bloeiperiode voor profetieën, visioenen en apocalyptische wereldbeelden, maar werden ook gekenmerkt door een intense verstrengeling van katholicisme en patriottisme (denk aan de herderlijke brief van kardinaal Mercier 'Vaderlandsliefde en standvastige lijdzaamheid', Kerstmis 1914).[37]

De oorlogsjaren waren niet enkel de bloeiperiode voor profetieën, visioenen en apocalyptische wereldbeelden, maar werden ook gekenmerkt door een intense verstrengeling van katholicisme en patriottisme

Bertha bouwde verder op beide tradities en vond zichzelf opnieuw uit als religieuze leider, als een nieuwe Jeanne d'Arc.[38] Ze waarschuwde voor een nakende zuiveringsperiode (die ze tussen 1923–1926 situeerde) en voor de gevaren van het bolsjewisme.[39] Profetische boodschappen en mystieke fenomenen zoals stigmata waren niet ongewoon in periodes van crisis. Ook Bertha's tijdgenoten waren er zich van bewust en kenden andere voorbeelden. In 1915 noteerde Herbert Thurston, een jezuïet die onderzoek deed naar mystieke fenomenen, dat in periodes van rampspoed en oorlog, wel vaker revelaties en profetieën worden gerapporteerd. Mensen zijn dan op zoek naar houvast en worden minder kritisch.[40] Bovendien waren er ook (recente) bekende voorbeelden van jonge vrouwen die profetische gaven claimden. Zo haalde de Franse Claire Ferchaud de pers tijdens de Eerste Wereldoorlog. Zij beweerde een missie van God ontvangen te hebben en wilde haar vaderland redden, net zoals Jeanne d'Arc eeuwen tevoren.[41] Die laatste werd officieel heilig verklaard op 16 mei 1920, kort voor de start van Bertha's religieuze carrière. Bertha speelde dus in op stereotype beelden van de *miraculée*, de offerziel en de profetes.

31 'Une histoire ébouriffante. La femme-prêtre de Forest. Georges Marasco, apôtre et martyr', *Le Peuple*, 09/11/1924, 1.

32 Thurston, *Surprising Mystics*, 209.

33 'Une histoire ébouriffante. La femme-prêtre de Forest. Georges Marasco, apôtre et martyr', *Le Peuple*, 09/11/1924, 1.

34 Kaufman, *Consuming Visions*, 137, 141, 147; Ruth Harris, 'Les miraculées de Lourdes', in: Jacqueline Carroy et al. (red.) (2005) *Les femmes dans les sciences de l'homme (XIXe–XXe siècles)* (Paris: Seli Arslan), 287–300; Paula Kane (2002) 'She Offered Herself Up: The Victim Soul and Victim Spirituality in Catholicism', *Church History*, 71:1, 80–119.

35 'Elle a répondu des lettres qu'une sainte seule peut écrire', ADG,CP 540, 3244, Fanny B., 7/3/1921 aan 'Monsieur le secrétaire'.

36 'Guérisseuse? Non, espionne', *La Nation Belge*, 12/11/1924, 1.

37 A. Becker, 'Églises et ferveurs religieuses', in: S. Audoin-Rouzeau en Jean-Jacques Becker (red.) *Encyclopédie de la Grande Guerre 1914–1918. Histoire et culture* (Paris, 2004), 731–743, 731; J. McMillan, 'Writing the spiritual history of the First World War', in: M. de Keizer, H. Blom, L. Gevers en P. Luykx (red.), *Religie. Godsdienst en geweld in de twintigste eeuw* (Zutphen, 2007), 47–71, 61.

38 'Une histoire ébouriffante. La femme-prêtre de Forest. Georges Marasco, apôtre et martyr', *Le Peuple*, 09/11/1924, 1.

39 'La "guérisseuse"', *La Nation Belge*, 11/11/1924, 1.

40 H. Thurston *The War and the Prophets. Notes on certain popular Predictions current in this latter age* (London, 1915), 1.

41 R. Jonas, *The Tragic Tale of Claire Ferchaud and the Great War* (Berkeley, 2005), 48.

Achter slot en grendel

De religieuze draai die Bertha aan haar 'carrière' gaf, viel niet bij iedereen in goede aarde. Naast de geruchten over haar gedrag tijdens de oorlog en de kritiek op de authenticiteit van haar genezing[42], kunnen we drie argumentatielijnen onderscheiden waarom ze in katholieke middens werd afgewezen. Ten eerste vonden tijdgenoten het verdacht dat ze zoveel aandacht naar zich toe wou trekken. Eén ervan uitte zijn ongenoegen in de katholieke krant *Le Vingtième Siècle*. Echte heiligen, zo stelde hij, leefden een verborgen leven, hielden zich ver van de schijnwerpers en maakten zichzelf niet het centrum van een cultus. Echte mystici onderwierpen zichzelf aan het gezag van de kerk. De valse mystici 'verklaren zichzelf onbegrepen en vervolgd, stichten kapellen en plaatsen hun individualisme tegenover het katholicisme'.[43] Bertha was in de ogen van haar katholieke critici geen echte mystica, ze kon hoogstens als avonturierster of zwakzinnig bestempeld worden.[44]

Ten tweede was ook de kledingkeuze van Bertha Mrazek problematisch. Ze droeg namelijk mannenkleding, ook wanneer ze naar de kerk en ter communie ging.[45] De kerkelijke overheid hield streng vast aan genderdifferentiatie in kleding en haarsnit en het duurde dan ook niet lang alvorens de bisschoppelijke overheid Bertha de communie weigerde zolang ze aan haar kledingkeuze vasthield.[46] Ten derde was er ook nog een geldkwestie. Bertha ontwikkelde een plan (1922–1923) om geld in te zamelen voor de orgelpijpen van een kerk in Moha die gebombardeerd was tijdens de oorlog. Toen de kerkelijke overheden er lucht van kregen, probeerden ze elke associatie met haar te vermijden. De pastoor van Moha kreeg het advies 'de grootste voorzichtigheid' aan de dag te leggen en elke financiële hulp van haar af te wijzen.[47]

Uiteindelijk was het niet de kerkelijke, maar wel de publieke overheid die Bertha Mrazek veroordeelde. In november 1924 werd ze gearresteerd voor het verwerven van geld onder valse voorwendsels, en stond ze terecht voor frauduleus gedrag en het poseren als apostel en genezer.[48] Haar mentale gezondheid werd daarbij in twijfel getrokken. In december 1924 verklaarden de medische experten: 'In onze opvatting, lijdt de beklaagde aan een hysterische psychose gecompliceerd door mystieke ijlbuien en manifestaties van mythomanie (de manie om te liegen).' Bertha werd mentaal ziek verklaard, vrijgesproken van de misdaad, maar werd wel naar een gesticht gestuurd 'in de interesse van mentale hygiëne en publieke veiligheid'.[49] Het was vooral haar invloed op anderen die de experten zorgen baarde.[50]

De katholieke pers reageerde enthousiast met krantenkoppen als 'Bertha-Georges is gek' of 'Marasco in een ziekenhuis'.[51] Nog één keer werden de stereotype beelden geactiveerd. Bertha werd gereduceerd tot een ziek wezen en haar overdreven verbeeldingskracht (oorzaak van haar 'miraculeuze' genezing) werd gekoppeld aan haar vrouwelijkheid. Het 'mirakel van Halle' was een komedie die typerend was voor vrouwen met zwakke zenuwen.[52] Deze scherpe veroordelingen maken het niet zo moeilijk om haar verhaal in te schrijven in de historiografische traditie die focust op hoe het religieuze charisma van vrouwen door tijdgenoten werd gereduceerd tot hysterische aanvallen.[53]

Bertha Mrazeks verhaal wijkt echter af op twee belangrijke punten: haar gender en religieus leiderschap. De opsluiting was niet het einde van haar religieuze carrière. Haar volgelingen bleven haar trouw, stichtten een genootschap (*Pro Veritate*) en zorgden ervoor dat ze, eens ze weer op vrije

42 'Guérisseuse? Non, espionne', *La Nation Belge*, 12/11/1924, 1.

43 'Mon idée. Mystique et mystification', *Le Vingtième Siècle*, 10/11/1924, 1.

44 'Mon idée. Mystique et mystification', *Le Vingtième Siècle*, 10/11/1924, 1.

45 Citaat van vicaris-generaal Van Roey in: 'D'une connue à un inconnu', *Le Vingtième Siècle*, 15/11/1924, 1.

46 *Ibidem*. Over kledij in de kerk, zie T. Van Osselaer *The Pious Sex. Catholic Constructions of Masculinity and Femininity in Belgium, c. 1800–1940* (Leuven, 2013), 62.

47 AAM, Mercier, VII, 125 bis, correspondentie van Joseph Bronsgeest, pastor van Moha (bisdom Luik) met aartsbisschop Mercier, brief kanunnik Dessain aan Bronsgeest, 9/5/1922.

48 'Une histoire ébouriffante. La femme-prêtre de Forest. Georges Marasco, apôtre et martyr', *Le Peuple*, 09/11/1924, 1; zie ook: 'De wonderdoenster van Vorst', *De Volksstem*, 20/11/1924, 1.

49 Thurston, *Surprising Mystics*, 213.

50 Thurston, *Surprising Mystics*, 213.

51 'La Marasco dans une maison de santé', *Le Vingtième Siècle*, 19/12/1924, 2; 'Bertha-Georges Marasco est folle', *La Nation Belge*, 3/12/1924, 1; 'La "Marasco" est bien folle', *La Nation Belge*, 26/02/1925, 2.

52 'Guérisseuse? Non, espionne', *La Nation Belge*, 12/11/1924, 1.

53 T. Van Osselaer, 'Introduction', in: T. Van Osselaer, K. Wils en H. de Smaele (red.) *Sign or Symptom? Exceptional corporeal phenomena in religion and medicine, 19th and 20th centuries* (Leuven, 2017) 7–21, 14–16.

voeten was, een onderkomen had. Ze bleef actief als genezer en profeet, maar identificeerde zich voortaan als man. Het was 'Père Jean' die steun en gebed bood (onder andere in Brussel en in een klein kasteel in Essenbeek, Château Bourdon) en wiens volgelingen nog steeds jaarlijks samenkomen.[54] We hebben helaas veel minder bronnen voor deze periode en het is onduidelijk hoe het verblijf achter slot en grendel werd ingebouwd in de levensbeschrijving van Père Jean. Het is niet onwaarschijnlijk dat er opnieuw creatief werd omgesprongen met de jaren die achter gesloten deuren werden doorgebracht. Wat niemand zag, kon geherinterpreteerd worden in het kader van de constructie van het eigen imago. In ieder geval lijkt ook dat verhaal, of die verhalen, een verkenning waard.

54 Lories, 'Mieke-Manneke', 31.

Bertha Mrazeks verhaal wijkt echter af op twee belangrijke punten: haar gender en religieus leiderschap

Beredeneerde bibliografie

Voor wie meer wil weten over historisch onderzoek naar oplichters, is het werk van Matt Houlbrook, *Prince of tricksters. The incredible true story of Netley Lucas, gentleman crook* (Chicago, 2016) een aanrader. Een klassieker in het genre is Natalie Zemon Davies, *The return of Martin Guerre* (Cambridge, 1983). Het onderwerp blijft populair en recent verscheen nog R.J. Clarke, *Impostress: The Dishonest Adventures of Sarah Wilson* (Stroud, 2019). Een handig werkmiddel om literatuur en bronnen over mystieke fenomenen en charismatische figuren te vinden is de databank 'Stigmatics' (https://mediahaven-stigmatics.uantwerpen.be/). Hoewel het hier voornamelijk om stigmatici gaat (de mannen en vrouwen die de wonden van Christus droegen), biedt de databank ook informatie over andere epifenomenen van de mystiek. Er kan op naam, maar ook op locatie, tijdperk en zoekterm gezocht worden. De databank bevat informatie over België, Duitsland, Frankrijk, Spanje en Italië en er wordt momenteel informatie toegevoegd over Oostenrijk en het Verenigd Koninkrijk. Voor meer informatie over charismatische leidersfiguren in een religieuze context, zie ook het themanummer van *Women's History Review* 'Charismatic women in religion. Power, media and social change', dat in 2019 zal verschijnen en waarvan al een aantal artikels online staat (https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09612025.2019.1595200).

Biografie

Tine Van Osselaer is onderzoeksprofessor aan het Ruusbroecgenootschap (Universiteit Antwerpen). Ze studeerde klassieke filologie en geschiedenis (UGent, 2001 en 2004) en verdedigde in 2009 haar proefschrift The pious sex. Catholic constructions of masculinity and femininity in Belgium, c. 1800–1940 (KU Leuven). Zij publiceerde al over religieuze geschiedenis, gendergeschiedenis en de geschiedenis van emoties en leidt een internationaal onderzoeksteam over Europese gestigmatiseerden.

Achter slot en grendel